

**Natur och
kulturvårds
program för
Göteborg**

Innehållsförteckning

Inledning	4
Kulturlandskapet	
Övriga områden	
Skötselåtgärder	
Det agrara kulturlandskapets utveckling i Göteborg – ett rekonstruktionsförsök	6
Metodik	
Bebyggelsens utveckling	
Åkerns utveckling	
Ängens utveckling	
Utmarkens utveckling	
Kommunikationer	
Tidsbilder	
Områdesredovisning	24
Kulturlandskapet	
Övriga områden	
Referenser till avsnittet om kulturland- skapets utveckling	52
Intressekarta skala 1:100 000	

Kartorna godkända ur sekretessynpunkt för spridning. Statens Lantmäteriverk 78-12-08.

Flygfoton godkända för publicering. Försvarsstabens säkerhetsavdelning 77-12-06.

Särtryck ur allmän karta från Statens lantmäteriverk. Publiceringstillstånd nr 10978, LiberKartor, Vällingby.

Fotografier tagna av

Sören Hallgren (sid 2, 11 överst, 17, 19, 33 överst)

Lars Nord (sid 11 nederst, 13, 14, 25, 27, 29, 31, 35, 37)

Staffan Westergren (sid 33 underst)

Sammanfattning

Kulturlandskapet i Göteborg har vuxit fram genom ett samspel mellan människa och natur under mer än 3 000 år. Varje period har avsatt sina spår i det landskap vi ser omkring oss. Forskning kring kulturlandskapets framväxt har under senare år bedrivits på en del håll i landet, dock inte inom eller i direkt anslutning till Göteborgs kommun. Inom ramen för arbetet med natur- och kulturvårdsprogrammet har därför genomförts en utredning "Det agrara kulturlandskapets utveckling i Göteborgsområdet - ett rekonstruktionsförsök". Ett försök att belysa och förstå utvecklingen i Göteborgsområdet.

En i många avseenden ännu hypotetisk bild av utvecklingen inom Göteborg visar sammanfattningsvis följande. Stenålderns fångstmän levde i ett naturlandskap, men under den äldre bronsåldern börjar man hålla boskap (får, getter), som betar på bergsområdena längs kusten. De åstadkommer att ljunger breder ut sig och trädvegetationen hålls nere.

Under den yngre bronsåldern tas höglänta grus- och moränområden i anspråk för en intensiv odling och betesdrift. Troligen utarmas de höglänta grusmarkerna tämligen snabbt. Vid tiden omkring Kr. f. börjar en nedflyttning mot lerslätterna. Dessa har nyligen höjt sig ur havet och utgör nu bördiga betesmarker. Bosättning och odling sker på smärre, grusiga förhöjningar i lerslätterna. Vid vikingatid beräknas de centrala delarna av Sävabygden samt smärre delar av Bergum, Frölunda och Askim vara bebyggda.

Under medeltid tättnar bebyggelsen i byarna. Ett ökat befolkningstryck gör en exploatering av trånga lerdalar i kanten mot utmarken nödvändig. Också uppe i Vättlefjäll kommer bebyggelse under denna tid. Bygden tättnar alltmer och på 1700-talet ger landskapet inte längre bärgning för invånarna. Skogen hade skövlats allt sedan medeltid och på 1700-talet var Göteborg skogslöst. Torp i utmarken blir allt vanligare fram till början av 1800-talet.

Vid övergången till 1800-talet möjliggör stålplögen uppodling av lerorna och en förändring av odlingslandskapet sker. De gamla åkrarna

läggs till betesmarker, ängsmarken på lerorna odlas till åker, på åkern sås även vallväxter varför slätterängen försvinner. Laga skiftet vid 1800-talets mitt anpassar ägofördelningen efter den nya situationen.

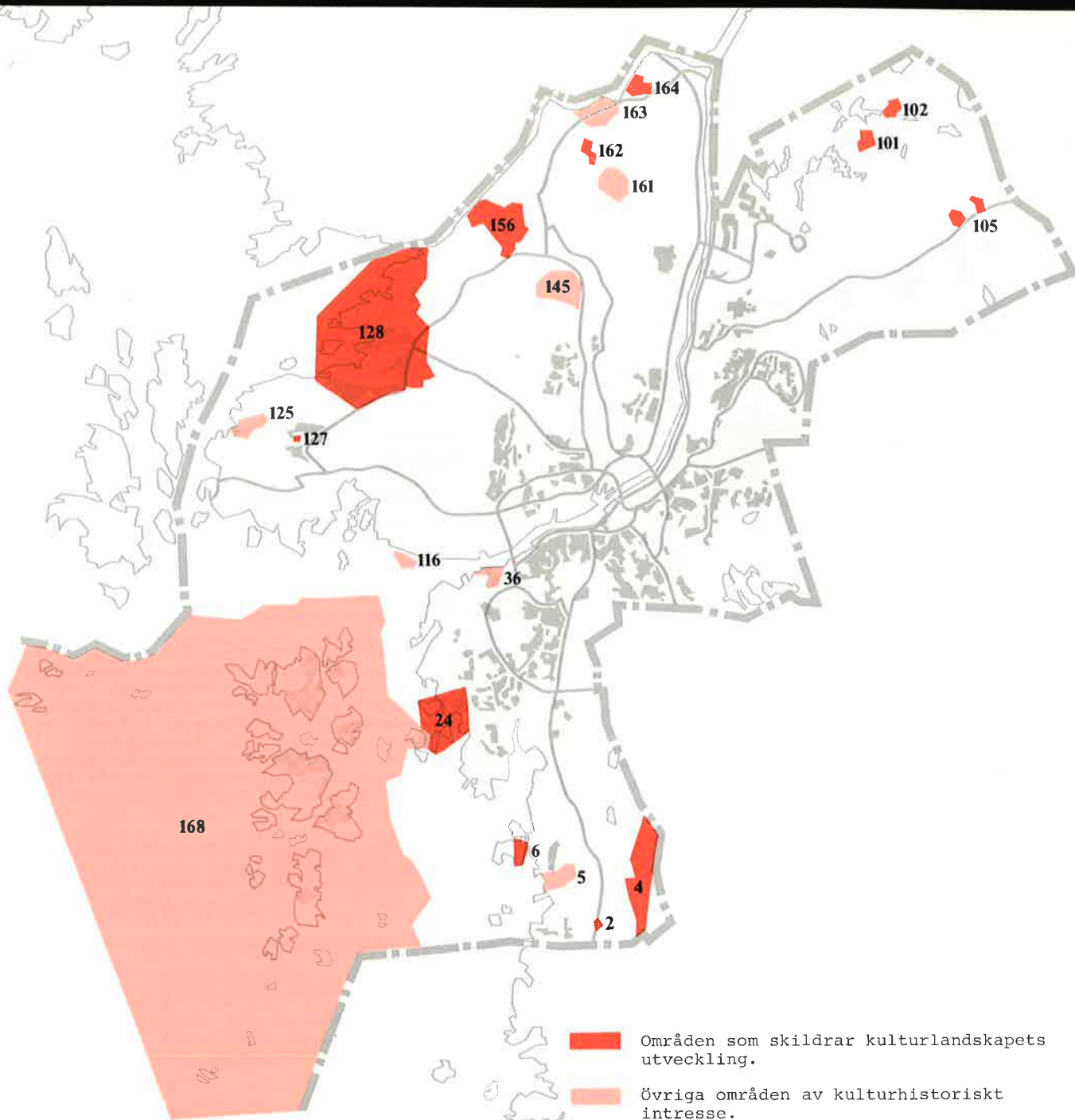
Med utgångspunkt från den analys av utvecklingen som genomförts har sedan ett urval av områden som skall kunna skildra kulturlandskapets utveckling i Göteborgsområdet under skilda perioder skett. De valda områdena, vilka redovisas på vidstående karta är

- Gatersered (nr 2)
- Årekärr-Tråkärrens-slätt (nr 4)
- Amundön (nr 6)
- Önnered (nr 24)
- Torslanda (nr 127)
- Björsjöås (nr 101)
- Björsjöbacka (nr 102)
- Snipeberget (nr 105)
- Björlandaområdet (nr 128)
- Öxnäs (nr 156)
- Bolsten (nr 162)
- Hakered (nr 164)

Utöver de områden som valts med utgångspunkt från kulturlandskapets utveckling redovisas i rapporten även en sammanställning av hela det kulturhistoriska bevaringsprogrammet för kommunen (avsnittet "övriga områden"). Områdena innehåller såväl forn lämningar som bebyggelse. Fornlämningarna skyddas enligt fornminneslagen. Byggnaderna har behandlats i ett kommunalt bevaringsprogram för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse som antogs av fullmäktige 1976. Redovisningen skall för dessa objekt endast ses som sammanställning. För följande objekt framläggs dock förslag om säkerställande (se även vidstående karta):

- Bilddals gård (nr 5)
- Nya varvet (nr 36)
- Älvsborgs fästning (nr 116)
- Tumlehed (nr 125)
- Skändlaberget (nr 145)
- Djupedalen (nr 161)
- Ragnhildsholmen (nr 163)
- Södra skärgården (nr 168)

Utredningen redovisar avgränsningar och översiktliga beskrivningar för valda områden. Det är nödvändigt att dessa beskrivningar på sikt kompletteras med detaljbeskrivningar och vägledningar. För flertalet områden gäller också att marken bör vara tillgänglig för allmänheten. För vissa områden krävs, att p-platser och stigar iordningställs, samt att erforderliga skötselåtgärder genomförs (öppethållande bete och röjning etc). Dessa åtgärder genomförs i huvudsak med hjälp av beredskapsarbeten (AMS). Skötselåtgärderna omfattar redan idag flertalet av de ovan redovisade objekten.

Områden som föreslås bli säkerställda

Inledning

Kulturlandskapet

Kulturlandskapets värde har under de senare åren blivit allt mer erkänt. Dess betydelse i den fysiska planeringen betonas.

Kulturlandskapet i Göteborgsområdet har vuxit fram genom ett samspel mellan människa och natur under mer än 3000 år. Under vissa perioder har ett gott förhållande rått mellan dessa parter, under andra perioder har det uppstått allvarliga konflikter. Varje period har avsatt sina spår i det landskap vi idag ser omkring oss.

Forskning rörande kulturlandskapets framväxt har under senare år bedrivits på en del håll i landet, dock inte inom eller i direkt anslutning till Göteborgs kommun. Inom ramen för arbetet med natur- och kulturvårdsprogrammet har därför genomförts en utredning "Det agrara kulturlandskapets utveckling i Göteborgsområdet - ett rekonstruktionsförsök". I samband med detta arbete visade det sig att de uppgifter som fanns att tillgå för medeltid var så bristfälliga att de inte kunde läggas till grund ens för ett hypotetiskt antagande. Därför har en särskild utredning gjorts för medeltidens del, vilken sedan har använts i arbetet (se bilaga: O. Skarin: Bebyggelseutvecklingen kring nedre Göta älv från medeltid till ca 1700).

Arbetet har resulterat i ett urval av områden som skall kunna skildra kulturlandskapets utveckling under skilda perioder. Syftet med urvalet är att för allmänheten kunna demonstrera hela utvecklingsförloppet. De valda områdena måste därför ges hög prioritet när det gäller bevarande. Områdena redovisas i avsnittet "Områdesredovisning, kulturlandskapet" och på intressekartan i slutet av rapporten.

Inom ramen för detta arbete har det endast varit möjligt att göra avgränsningar och översiktliga beskrivningar. Efter det att avvägningar gentemot övriga markanvändningsintressen genomförts krävs ett fortsatt arbete på följande områden

- Områdesbeskrivningarna bör kompletteras med detaljbeskrivningar och vägledningar för besökande allmänhet.

- Åtgärder som iordningställande av stigar och p-platser, skyltning m m bör genomföras. För många områden gäller också att marken bör göras tillgänglig för allmänheten.
- Skötselåtgärder (behandlas nedan)

För det fortsatta arbetet har museinämnden huvudansvaret. När det gäller iordningställande av stigar m m krävs samarbete med fastighets- och fritidsnämnden.

Övriga områden

Utöver de områden som valts med utgångspunkt från kulturlandskapets utveckling redovisas i rapporten även en sammanställning av hela det kulturhistoriska bevaringsprogrammet för kommunen (avsnittet "övriga områden" och intressekartan i slutet av rapporten).

Områdena innehåller såväl fornlämningar som bebyggelse. Fornlämningarna skyddas enligt fornminneslagen. Byggnaderna har behandlats i ett kommunalt bevaringsprogram för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse som antogs av fullmäktige 1976. Redovisningen skall för dessa objekt endast ses som sammanställning. För följande objekt framläggs dock förslag om säkerställande (områdena har inte behandlats i andra sammanhang tidigare):

- Billdals gård (nr 5) - Skändlaberget (nr 145)
- Nya varvet (nr 36) - Djupeådal (nr 161)
- Älvsborgs fästning (nr 116) - Ragnhildsholmen (nr 163)
- Tumlehed (nr 125) - Södra skärgården (nr 168)

Underlag för redovisningen har varit:

Museernas utredning för generalplanerna Hisingen 1969 och Askim 1970. Utredning angående Delsjöreservatet 1969. Arbetet med fysisk riksplan och kommunöversikten. Bevaringsprogram för kulturhistorisk värdefull bebyggelse inom Göteborgs kommun.

För Göteborg, östra stadsdelarna och Västra Frölunda preciseras för första gången ett urval av fornlämningar, vilkas betydelse påpekats i olika plansammanhang. Detta gäller numren 23, 29, 33, 35, 37, 57, 87-90, 92 och delar av 14 i avsnittet Områdesredovisning, Övriga områden.

En del av dessa områden ingår helt eller delvis i urvalet för kulturlandskapet. Områdena innehåller såväl fornlämningar som bebyggelse. Några ytterligare påpekanden avseende dessa två kategorier måste göras.

Fornlämningar

Vad som menas med fornlämning finns angivet i Lag den 12 juni 1942 om fornminnen § 2: "Fasta fornlämningar äro: högar av jord och sten som uppförts av människor under forna tider (gravhögar, gravrösen, tingshögar och dylikt); gravbyggnader av sten jämte hölje, andra gravar och gravfält från forna tider; domarringar, skeppssättning och andra fordom lagda eller resta stenar; stenar och bergytter med inskrifter, bilder, andra ristningar eller målningar, sliprännor (svärdslipningsstenar), offergropar (älvkvarnar), offerkällor och andra kultplatser ävensom tingsplatser från forna tider; stenkors och andra vårdar som under forna tider upprests för andaktsövningar eller till minne av någon person eller tilldragelse och likartade minnesmärken; lämningar av fordom övergivna bostäder, boplats-er eller arbetsplatser samt bildningar som uppkommit vid bruket av dylika bostäder eller platser; övergivna borgar, slott, kyrkor, kapell, kloster, kyrkogårdar, skansar, vallar, vallgravar och andra märkliga byggnader som uppförts eller anlagts under forna tider eller lämningar därav; lämningar av vårdkasar ävensom märkliga färdvägar, vägmärken, broar och likartade anläggningar från forna tider; samt fasta naturföremål till vilka åldriga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna."

Sämtliga fornlämningar är skyddade enligt fornminneslagen. Detta skydd omfattar själva fornlämningen och "så stort område på marken som tarvas för att bevara fornlämningen och bereda med hänsyn till dess art och betydelse nödigt utrymme däromkring." Inom kommunen finns drygt 2000 fornlämningar. En redovisning av samtliga dessa har inte gjorts. Fornlämningarna bör helst bevaras för framtiden. Tillstånd till borttagande av fornlämning provas av länsstyrelsen. Om tillstånd gives är exploatören skyldig betala undersökningskostnaderna. Arkeologiska och Historiska museerna står till tjänst för detalj-

redovisning av enstaka fornlämningar och lämningar synpunkter på eventuellt borttagande. Riksantikvarieämbetet utför inventering av fornlämningar för ekonomiska kartan. Göteborgs kommun inventerades 1973-1974. Fornlämningsregister är upplagt områdesvis, huvudsakligen följande sockenindelning. I beskrivningen har ofta angivits fornlämningsnummer. De använda förkortningarna innebär: An=Angered, As=Askim, Ba=Backa, Be=Bergum, Bj=Björlanda, Gö=Göteborg, Lu=Lundby, Rö=Rödbo, St=Styrsö, SÄ=Säve, To=Torslanda, Tu=Tuve och VÄ=Västra Frölunda.

Byggnader

Ett kommunalt bevaringsprogram för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse (BP) antogs 1976 av kommunfullmäktiga. Programmet behandlar privat och kommunalt ägd bebyggelse som tillkommit före ca 1930.

I BP upptas 25 områden och 129 enstaka objekt. Dessa redovisas nu i avsnittet Områdesredovisning. Övriga områden utan närmare beskrivning. För beskrivningar, motivering och mer detaljerade önskemål om skydd hänvisas till BP. För den bebyggelse som ingår i BP gäller med undantag för lagskyddade byggnadsminnen följande allmänt formulerade skyddsanvisningar. (Se även BP sid 10.)

"Rivning bör endast ske om tekniska undersökningar och övriga erforderliga förprojekteringar visar att ett bevarande inte går att genomföra. - Före rivning bör alla möjligheter till bevarande utredas. Bl a bör möjligheten till särskilda lån och bidrag prövas."

"Vid nödvändiga kompletteringar inom områden skall nybyggnad anpassas till befintlig bebyggelse såväl beträffande volym som fasadutformning."

"Vid förändring av befintlig bebyggelse skall byggnadernas ursprungliga utseende vara vägledande."

Kulturlandskapet, parker, alléer, kanaler, kajer m m behandlades inte i BP (se även BP sid 6). I avsnittet Övriga områden redovisas därför kompletterande önskemål om bevarande av anslutande markavsnitt för vissa områden och objekt som ingår i BP.

De viktigaste komplementen i de inre stadsbe-

byggda delarna är vallgravsstråket med Trädgårdsföreningen, Stora Hamnkanalen, Fattighuskanalen och kajområdena vid Göta älv. I de yttre stadsdelarna har Slottsskogen samt delar av Botaniska Trädgården och Delsjöreservatet upptagits som särskilt intressanta i detta sammanhang. Trots att Nya Varvet är i statlig ägo anges också detta område såsom viktigt. I landsbygdsdelarna redovisas önskemål bl a om skydd av markområden närmast Billdals park, Skändla By, Stora Holm och byarna i Bergum.

Bevaringsprogrammets urval av industribebyggelse, vissa kategorier av institutionsbyggnader m m bygger inte på fullständiga inventeringar. Kompletteringar med sådan bebyggelse liksom med yngre bebyggelse kommer efter hand att göras.

Kyrkor och andra statliga byggnader behandlas inte i BP. I rapporten ingår emellertid en lista över statliga byggnadsminnesmärken och vissa andra statliga byggnader av särskilt intresse ur kulturhistorisk synpunkt. I övriga områden redovisas dessa statliga byggnader. För beskrivningar hänvisas till BP. - Kyrkor redovisas inte.

I redovisningen av övriga områden används följande förkortning beträffande byggnader:

- BP = Bevaringsprogram för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.
- O = Bevaringsområde.
- E = Enstaka objekt.
- B = Enstaka objektinregistrerat som byggnadsminne eller föreslaget som sådant.

Skötselåtgärder

Fornvårdsprogrammet omfattar såväl enstaka fornlämningar som stora fornlämningsområden.

Fornvårdsarbetet innebär röjning och skyltning av fornlämningar, stigröjning och stigmarkering, uppsättande av fårstängsel och anläggande av parkeringsplatser.

Fornvården idag

Idag utförs fornvårdsarbeten på ca 120 platser inom kommunen. Flertalet mindre objekt, vilka endast kräver liten arbetsinsats, sköts med mu-

setets egen arbetskraft. Arbetet på de större objekten utförs av olika beredskapslag via AMS-medel. Under 1977 gjordes ca 2000 dagsverken på de större fornvårdsområdena. Drygt hälften gjordes som kommunala T-arbeten genom Fritidsförvaltningen och Gatukontoret, resten av ett lag i Skogsvårdsstyrelsens regi. I samtliga fall sköts den antikvariska kontrollen av arkeologiska eller historiska museet. Länsstyrelsen (länsantikvarien) sköter planläggningen av fornvården inom hela länet samt ansöker om medel för det statliga AMS-laget (Skogsvårdsstyrelsens lag). Skötselplaner har utarbetats av skogsutbildade tekniker från Riksantikvarieämbetet.

Fornvårdens kommande behov

Fornvårdsprogrammet omfattar redan idag flertalet av de i natur- och kulturvårdsprogrammet upptagna områdena. Dessutom ingår ytterligare ett 10-tal fornlämningsområden, av vilka flertalet ligger inom stadsplanlagt område. Fortsatt vård på samtliga bör ske.

I natur- och kulturvårdsprogrammet finns upptaget ett 30-tal områden som är i behov av vård, men som idag inte ingår i fornvårdsprogrammet. Bland dessa finns flertalet av de större områden som visar kulturlandskapets utveckling. Relativt omfattande röjningar samt utökad respektive fortsatt bete krävs för dessa områden. Det är av mycket stor vikt att även dessa kan upptas i fornvårdsprogrammet, men för detta krävs ytterligare ca 1000 dagsverken utöver de ca 2000 som fornvården idag disponerar. Någon utökning av det statliga AMS-laget kan man inte räkna med, men flera av de större objekten kan också i fortsättningen skötas av Skogsvårdsstyrelsens lag. Andra borde kanske övergå till kommunens T-arbeten. Detta gäller de fornvårdsområden som ligger inom eller i direkt anslutning till områden som vårdas av andra kommunala förvaltningar.

Flera områden kommer att beröras av olika intressen, men de olika intressena ställer kanske olika krav på vårdåtgärder. Ett fornlämningsområde inom ett större strövområde kräver t ex andra vårdarbeten än området i stort. Det är därför av stor vikt vid de fortsatta vårdarbetena att ett nära samarbete sker mellan berörda förvaltningar.

Organisations- och samarbetsfrågor behandlas i särskilt avsnitt i rapport 1.

Det agrara kulturlandskapets utveckling i Göteborg — ett rekonstruktionsförsök

Metodik

För att få en tillfredsställande kunskap om kulturlandskapets utveckling i Göteborg skulle det erfordras ett flertal stort upplagda arkeologiska och pollenanalytiska undersökningar samt genomgång av en mängd kameralt material och övriga aktuella skriftliga källor. Dessa undersökningar skulle behöva genomföras i samarbete med flera hjälpvetenskaper såsom t ex ortsnamnsforskning och kvartärgeologi vartill kommer dateringar med C14-metod mm.

Detta är en omöjlighet både vad tid och ekonomiska resurser beträffar. Det är därför nödvändigt att försöka ett enklare, mer översiktligt tillvägagångssätt.

Metoden går i stort sett ut på att sammanställa de uppgifter, som finns att tillgå i publicerad form, och som på något sätt kan belysa utvecklingen. Uppgifterna har naturligtvis i första hand samlats från Göteborg, men då detta i allmänhet är helt otillräckligt har uppgifter även samlats från så näralliggande områden som möjligt. Deras relevans för Göteborgsområdet har då diskuterats. Ur de insamlade uppgifterna konstrueras en för olika tidsavsnitt mer eller mindre hypotetisk bild av utvecklingen.

Människan har sannolikt börjat påverka landskapets utseende redan under den yngre stenåldern, men ingreppen bör vid denna tid ha varit små och av kortvarig natur. Smärre röjningar har snart lämnats att växa igen. Under den äldre bronsåldern tycks fångsten ha spelat en dominerande roll, men en viss betesdrift bör ha påverkat landskapets utseende. Arbetet behandlar därför tiden för om yngre bronsålder men kommenterar översiktligt även den äldre bronsåldern, där så är möjligt. Arbetet har begränsats till att så långt som möjligt skildra det agrara kulturlandskapets utseende under olika tider. Betydelsen av en närmare analys av de stora frågekomplexen kring sociala, administrativa och ekonomiska orsaker till förändringar i landskapet skall inte underskattas, men måste i detta arbete skjutas åt sidan. Endast i undantagsfall har därför sådana frågor berörts.

Följande kulturlandskapselement har studerats:

bebyggelse, åker, äng, utmark och kommunikationer. Rörande dessa har nedanstående uppgifter registrerats.

Bebyggelse

Lägesval, uppgift om bosättningen varit stationär eller rörlig, utformning (endast husens utvändiga utseende och storlek), gruppering (klungby/radby etc resp by/ensamgård), funktioner (endast om man haft skilda hus för olika aktiviteter).

Åker

Läge, utformning (kvadratiska, rektangulära osv), begränsning (hågnadssystem), teknik (endast vad som haft betydelse för utseendet, t ex plöjning i ryggar), utnyttjande (om åkern sås årligen eller lämnas i träda osv), omfattning (areal), uppgift om odlingsrösen.

Äng

Läge, utformning, begränsning, teknik.

Utmark

Bete, skogsbruk, övriga uttag (endast sådana som kan ha påverkat utseendet).

Kommunikationer

Uppgifter om vägsystem och fägator.

Litteraturlistan gör inte anspråk på att vara fullständig, men förhoppningsvis är de för frågeställningen viktigaste verken medtagna. Den genomgångna litteraturen har numererats (se litteraturförteckning). Texten blir naturligt nog behäftad med en mängd litteraturhänvisningar och för att dessa inte skall bli allt för tyngande vid läsningen och för att undvika en vidlyftig notapparat har hänvisningarna gjorts så att bokens nummer följt av kolon och sidans nummer har satts inom parentes vid varje aktuellt tillfälle. Sålunda betyder t ex (21:37) Kalm 1742 sid 37.

Utvecklingen av de studerade kulturlandskapselementen bebyggelse, åker, äng, utmark och kommunikationer finns redovisade i var sitt avsnitt. I dessa avsnitt har litteraturhänvisningarna förts in och här har också diskussion av olika alternativa utvecklingsmöjligheter förts. På dessa avsnitt bygger de följande tidsbilderna. Här sammanställs en ofta starkt hypotetisk bild av landskapets utseende vid olika tider.

Bebyggelsen ligger på moränkullarna. Idag odlas leran i dalbotten och grussluttningarna betas. Önäs, Säve.

Dessa tidsbilder har hypotetiskt formulerats som påstående. I dessa avsnitt förs ingen diskussion och redovisas ingen litteratur. Hur starka argumenten är för ett visst påstående kan kontrolleras i de tidigare avsnitten.

Bebyggelsens utveckling

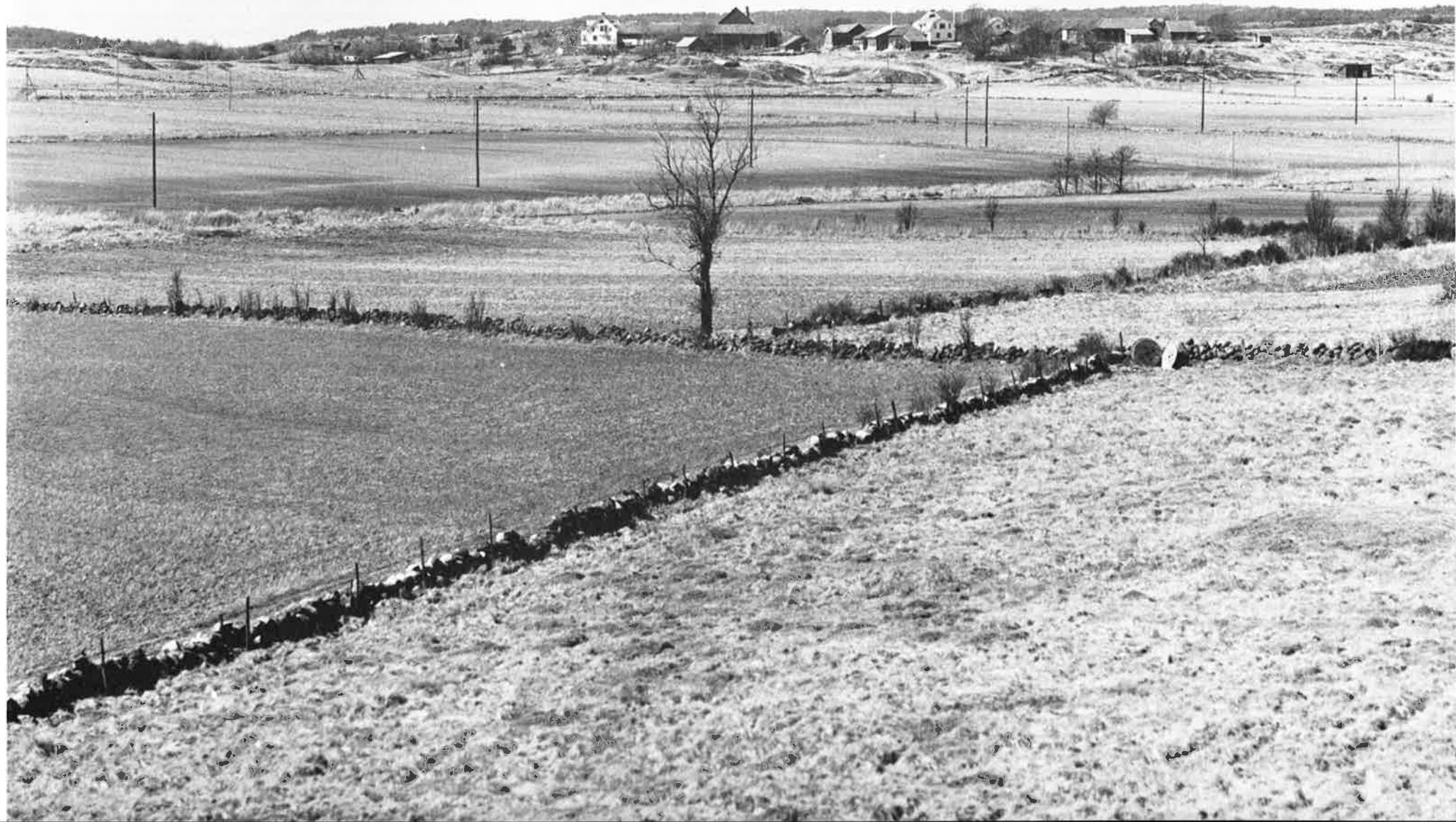
Lägesval

Endast få boplatser från äldre bronsålder är kända, men de förefaller i huvudsak ha varit kustanknutna, även om bilden inte är helt entydig (9:242). Med kustanknuten avses, att man har haft nära till den tydliga dominerande havsfångsten (9:242), men det är inte givet att boplatser varit helt strandbunden. Bosättning uppe på höjderna, ovanför stranden kan också ha förekommit.

Under yngre bronsålder sker en förskjutning av bosättningen från kust mot inland, och boplatserna återfinns då på de större sammanhängande sand- och moränområdena (3:34,9:247). Bilden är oförändrad under äldre förromersk järnålder (9:252), men under yngre förromersk järnålder förekommer boplatser även på små morän- eller grusområden, i anslutning till de större ler- och slätterna (9:253).

Den fortsatta järnålderns bebyggelselägen är dåligt kända, men gravfältens utbredning och läge ger en antydning om var bebyggelsen bör sökas. Det förefaller troligt, att bebyggelsen legat på bergs- och moränöar i de omgivande lerslätterna. Motsvarande terrängläge på moränöar eller i utkanten av utmarken har konstaterats i Östergötland (23:20,42,48). En förskjutning av bebyggelsen från sandjordar till lerjordar under äldre järnålder har även konstaterats på västra Jylland (28:120).

I samma terrängläge - moränpartier i anslutning till lermarker - finner vi också bebyggelsen på de äldsta kartorna, dvs under 1600-talet. Vi känner för Göteborgsområdets del inte till någon omgruppering av bebyggelsen i större omfattning under de ca 1000 år som ligger mellan järnålderns mitt och 1600-talet. Omgrupperingar av bebyggelsen har diskuterats t ex för Östergötlands del (23). Det skulle i detta fall röra sig om tomtut-

läggningar eller tidiga skiften, som har kunnat inverka på bebyggelsens läge. Göteborgsombudets oreglerade klungby inom en oskiftad tomt som syns på 1600-talskartorna gör det svårt att tänka sig att sådan tomtutläggning skulle ha skett här. Inte heller i östra Mellansverige har dock bebyggelseförskjutning och omgruppering förändrat det faktum att bebyggelsen har lagts på moränöar eller i kanten av utmarken mot lerslätterna.

Under tidig medeltid sker emellertid en utvidgning av bygden (34). Vid sidan om de redan uppodlade områdena tas nu delar av utmarkerna i anspråk för bebyggelse och odling. En stor del av gårdarna vars namn har slutleden -red kommer till under denna tid. Läget för dessa gårdar motsvarar den tidigare uppodlade bygdens, nämligen på moränområden mellan berg- och lerområden. Den topografiska bilden är alltså densamma, men skalan är mindre. I allmänhet har även senare - under högmedeltid - tillkommen bebyggelse samma lägesval.

En förändring av bilden sker först vid 1800-talets mitt i samband med genomförandet av laga skiftet. Då sprängs byarna och vi får en mycket mer disparat bild vad lägesvalet beträffar. En del gårdar ligger kvar i ursprungligt läge, en del flyttar ut och då ofta med en mycket starkare koppling direkt till lermarkerna än vad som tidigare varit fallet. Man undviker fortfarande att lägga bebyggelsen direkt på lera, säkert bl a av rent byggnadstekniska skäl, men undantagsvis förekommer även detta. Vanliga lägen för de utflyttade gårdarna är små impediment i eller direkt invid lermarken.

Stationär / rörlig

Från den rena fångstkulturens rörliga bosättningsform, räknar man med att bebyggelsen efter hand som jordbruk och boskapskötsel vinner i betydelse, blir alltmer stationär. Belägg för denna utveckling i Göteborgsområdet saknas. Som ett rimlighetsantagande får man kanske anta, att stenåldersbosättningen var mycket rörlig, i huvudsak säsongbetonad, att bebyggelsen sedan under bronsåldern blev något mer stationär, inte säsongbetonad, men dock kortvarig. Man flyttade kanske efter några få år, för att bryta ny åker eller få nya betesområden. Ingen förändring i denna bild bör ha skett under äldre förromersk järnålder. Därefter bör efter hand den stationära gården tagit form. Därefter förekommer endast stationär bebyggelse. Säsongbebyggelse av

typ fåbodar saknas uppenbarligen i Göteborg. Exempel från omgivande områden bestyrker en sådan utveckling som ovan antagits (28:97,98,29:45, 13:134).

Gruppering

Både byar och ensamgårdar finns inom området. Hur och när byn uppstått är oklart. Ett alternativ är att byn uppstått genom delning av en ursprunglig ensamgård. Ett annat alternativ är att flera ensamgårdar vid något tillfälle flyttat samman till en by. Detta anses vara det mest rimliga för Östergötlands del (23). Där skall sammanflyttning ha skett under romersk järnålder eller något senare. Man utgår från att samma förlopp varit vanligt i Västergötland.

Ungefär densamma anses utvecklingen ha varit på Jaeren (30). Det är dock inte säkert att förloppet varit av administrativt samma art. Två eller flera gårdar i skilda lägen inom samma inmark och med gemensamt hägnad åker, har vid något tillfälle flyttat samman till ett gemensamt gårdstun. Därvid uppstår den s k historiska gården. Detta bör ha skett någon gång under vikingatid/tidig medeltid.

Skillnaden mellan de båda olika utvecklingarna inom de geografiskt skilda områdena är att Östergötland skulle ha verkliga ensamgårdar utan administrativ gemenskap med andra gårdar och att dessa sedan flyttar samman i en bygemenskap.

På Jaeren däremot finns en upptakt i ensamgårdar inom vars inmark senare under järnåldern ytterligare bebyggelse anläggs, d v s en situation där byn växer fram ur ensamgården.

Under alla omständigheter räknas alltså med att bebyggelsen startar som ensamgårdar under järnåldern. För yngre järnålder har vi i Göteborg inga arkeologiska undersökningar, som kan ge belägg för detta. Däremot finns undersökningar från både yngre bronsålder och äldre järnålder där rester efter enstaka långhus har kunnat påvisas. I intet fall finns belagt att det varit frågan om mer än ett boningshus. Ingen av undersökningarna har emellertid haft en sådan omfattning att det med säkerhet kan sägas att det inte kan ha funnits flera hus. I två fall, Tynnered (9) och Uppegården (9,31), båda förromerska, förefaller det emellertid inte sannolikt att det kan ha rört sig om mer än en gård. I angränsande områden, t ex på Jylland, förekommer dock under

äldre järnålder hela byar med tätt liggande stora långhus (t ex 7:127).

Eftersom alla sådana bevis saknas för Göteborg bör man kanske anta som mest sannolikt att vi har haft en ensamgårdsbebyggelse i detta område under yngre bronsålder och äldre järnålder och att byar vuxit ut ur dessa ensamgårdar under yngre järnålder och tidig medeltid. I Göteborg förekommer ensamgårdar än idag. De ligger dock inte i de centrala jordbruksområdena där järnåldersbebyggelsen legat.

Som redan nämnts tycks själva bystrukturen ha varit klungbyn. Så möter vi den på 1600-talskartorna och det finns ingen anledning att tro att någon tomtutläggning, motsvarande den som iakttagits för östsvenska områden (t ex 23), skulle ha förekommit här. Någon övergripande administrativ indelning av Bohuslän tycks inte heller ha förekommit före medeltid (27:84 f).

Klungbyn inom en samfällid bytomt har varit regel i Göteborg fram till laga skiftet under 1800-talet. I samband med skiftet delades bytomten och klungbyn sprängdes. I vissa fall blev resultatet en utglesning av byn i vissa fall skedde en större utflyttning och en bystruktur, som kan påminna om en radby, förekommer.

Utformning / funktion

Att hus med rund grundplan kan ha funnits i Göteborg under äldre bronsålder, visar en undersökning (32). Därefter har vi i Göteborg belägg för långhus, såväl under yngre bronsålder (2) som under förromersk järnålder (31). Risflätade och lerklinade långhus, av cirka 10-15 meters längd och cirka 5 meters bredd, är också kända i omgivande områden, framför allt från äldre järnålder (14:98,22:17,18,21,26). I Göteborg har inte utgrävningarna kunnat ge besked om hur husen fungerat men för de danska husen räknar man med att det funnits en bostadsdel i västra halvan av huset och en stalldel i den östra (13:53,134,135,22:25). Där förekommer dock även boningshus utan stall under äldre järnålder samt hus som har haft andra funktioner än bostadshus (22:25).

Kanske vågar man ett antagande att de långhus som påvisats i Göteborg varit en kombination av stall och bostadshus och att stor del av gårdens inomhusfunktioner varit knutna till detta hus. Som rimligt bör man dock anta att det även fun-

nits några hus med andra funktioner, t ex för-rådshus. Denna bild skulle alltså varit gällande fram till och med den äldre järnåldern. För den yngre järnåldern och medeltiden saknas material från Göteborg. De kartor som förekommer från 1600-talet visar bebyggelsen som ett antal separata småhus, troligen vart och ett med sin särskilda funktion. Den kringbyggda gården som ännu finns bevarad i enstaka exemplar i Göteborg har knappast börjat byggas i området före 1700-talet (opublicerad utredning för regionplan).

Det är således troligt att det någon gång under yngre järnålder eller medeltid skett en ändring av bebyggelsens utformning med övergång från stora långhus för många funktioner till flera småhus, med skilda funktioner.

Den kringbyggda gården som bör ha införts i området under 1700-talet förekommer till senare delen av 1800-talet då en öppnare gårdstyp med åtskilda hus slår igenom. Från det tidigare dominerande bostadshuset på enkel bredd blir nu bostadshuset på dubbel bredd allt vanligare. Ett markant inslag i landskapsbilden var de vid en del gårdar förekommande väderkvarnarna. I Göteborgsområdet har väderkvarnar dock endast förekommit under 1800-talet bortsett från enstaka exemplar som stått kvar in på 1900-talet.

Åkerns utveckling

Lägesval

Förhistoriska åkrar är endast i mycket liten utsträckning kända från Göteborg men området är rikt på fossila åkerspår, som inte är daterade. Terrängläge för boplatser och gravar har varit bestämmande för antagandet om åkerns läge. Under hela den förhistoriska tiden, anses åkern ha legat på sandiga och grusiga partier. Bronsåldersåkrar har tidigare inte påvisats i angränsande områden, men man utgår ifrån att de bör ha legat på sandjordar (28:114,14:42,54,85,129,26:98). Nya undersökningar på Gotland har dock visat att de s k celtic fields (se nedan) som normalt dateras till äldsta järnålder tycks kunna dateras till yngre bronsålder (24).

Från äldre järnålder har ett flertal åkrar undersökts i Danmark (13:90,94), där sandjord varit den vanliga. Inga åkrar har där med säkerhet

daterats till yngre järnålder (13:109), men allmänt visar bebyggelsepåren en förskjutning under yngre järnålder mot tyngre jordar (13:102). I Östergötland ligger järnåldersåkrarna oftast på sluttningar nära bebyggelsen (23:46) och i Västergötland vanligen på moränområden. I Göteborg har ett åkerområde undersökts i Äspered (Angered), som möjligen kan dateras till äldre järnålder. Det låg på en moränrygg.

Någon förändring i åkerns läge under medeltid fram till 1600-tal, finns ingen anledning att anta, eftersom de första kartorna från Göteborg (sent 1600-tal) fortfarande visar åkern i huvudsak belägen på sand- och grusjordar. Åkerområdet låg på dessa kartor alltid närmast intill byn (6:124). Beskrivningen till kartorna upptar undantagsvis åkern på lerjord, men sandjordarna är helt dominerande (6:114 f).

Inte heller 1700-talet tycks medföra någon större ändring i åkerns läge, fortfarande odlas de sandiga jordarna på sluttningarna (21:187). Man får dock räkna med att något mer lerjord kan ha tagits i anspråk under detta århundrade.

En fullständig ändring i detta förhållande kommer under 1800-talet, troligen under dess första hälft, då de grusiga sluttningarna överges och läggs till betesmark och uppodling av de tyngre lerorna i mycket stor utsträckning sker. Genomgående visas detta på laga skifteskartorna, som anger åkern på lerslätterna och betesmark på grussluttningarna.

I viss utsträckning odlades ännu i slutet av 1800-talet och början på 1900-talet vissa marginellt belägna åkrar på grusjord i utmarkerna men efter hand som jordbruket rationaliserades lades dessa ner och övergick till betesmark eller planterades med skog.

Utformning

Plöjningsspår under bronsåldershögar har påträffats både i Sydsverige och i Danmark (26:112). Sådana spår kan tolkas antingen så att högen lagts på gammal åker eller att man företagit en rituell plöjning före högens byggande. Den sista uppfattningen tycks ha varit den vanligaste (26:112) eftersom bronsåldersåkrar tidigare inte påträffats i Skandinavien. Nya undersökningar på Gotland (24) tycks emellertid ge vid handen att de s k celtic fields (se nedan)

som i allmänhet dateras till förromersk järnålder i vissa fall kan gå tillbaka till yngre bronsålder.

För Östergötlands del (23:47) har man tänkt sig en utveckling från små, särhågnade åkrar i förromersk järnålder till samlade, större åkerarealer inom gården. De senare utbildas under senare del av äldre järnåldern. De förromerska, små åkrarna har dock inte kunnat påvisas. På senare år har dock stora system av celtic fields framkommit på Gotland (24). Dessa tycks i vissa fall kunna dateras till yngre bronsålder. I Danmark har celtic fields kunnat påvisas i stort antal, och de har där framför allt daterats till förromersk järnålder. De beskrivs som flata fält, vanligen fyrkantiga, ibland mångsidiga. De ligger intill varandra i grupper och åtskiljs genom terrasskanter eller låga, breda vallar (13:78). De kan vara korta och breda eller långa och smala (14:131).

Den åkertyp som celtic fields utgör, med flata, små åkrar, av mer eller mindre kvadratisk form, har påträffats över så stora delar av Nordeuropa, att det finns all anledning att förmoda, att det var den åkertypen, som fanns även i Göteborg under äldre järnålder.

Åkerns utformning under denna tid är således tämligen väl känd. Sämre är förhållandet för yngre järnålder och medeltid. Det är troligt att celtic field-systemet fortsätter ett gott stycke in i järnåldern. På Bornholm räknas med att samma åkertyp åtminstone finns under folkvandringstid (22:132). Från dansk sida har man räknat med, att en utveckling sker från kvadratiska till långsmala, rektangulära åkrar under järnålderns slutskede (37). Denna utveckling skulle bero på förändring av plogtypen. Så länge man plöjde med årder, var man tvungen att kryssplöja, därvid var de kvadratiska åkrarna bäst. Med övergång till annan plogtyp, med mer eller mindre utvecklad vändskiva, behövde man bara plöja åt ett håll. Den långsmala åkern blev då den naturliga formen (14:129). Man måste dock räkna med, att båda plogtyperna och därmed också åkertyperna har funnits parallellt, eftersom årder säkert var det lämpligaste redskapet på enstaka, otillgängligt liggande åkrar (13:63).

Också för Englands del räknas med ett sammanförande av åkern till stora fält, som indelades i långa smala åkerområden. Detta skulle ha skett

under vikingatid (45:71).

För Östra Mellansverige räknar man från kultur-geografiskt håll (t ex 23) med att en mycket noggrann uppdelning av åkern mellan de olika delägarna i byn skall ha skett, åtminstone under yngre järnålder.

Åkern skulle då ha legat samlad inom två eller tre gården. Inom dessa hade varje delägare sin åker i långsmala skiften. Detta antagande grundar sig på, att man iakttagit en mycket klar uppdelning av tomtmarken enligt bestämda mått. Dessa måttförhållanden har man sedan återfunnit i åkern. Detta anses tyda på en mycket tidig skattläggning och organisation av övergripande art. Något motsvarande har inte kunnat iakttagas i Göteborg, där bytypen är en helt annan, nämligen klungbyn, där husen ligger på byn gemensam mark. När en gemensam organisation och skattläggning skett i dessa områden är inte klart. Troligen har det inte skett före medeltid (27:84 f). Det är dock osäkert, om en sådan organisation kan ha medfört förändringar i åkerns utformning i dessa områden, eftersom åkern, då vi möter den på sena 1600-talskartor, har en mycket oregelbunden utformning. Långsmala åkrar dominerar visserligen, men mer eller mindre kvadratiska sådana förekommer också. Frågan är om inte åkerns utformning framför allt har bestämts av geografiska och tekniska faktorer. Plogtypen bör ha spelat stor roll. Som rimligt bör vi därför tänka oss åkrarna under yngre järnålder och medeltid som oregelbundna, mer eller mindre långsmala, belägna på grusslutningarna i närheten av bebyggelsen.

En förändring i utformningen bör ha skett under medeltid då de ryggade åkrarna blir allt vanligare. För att åstadkomma ryggar, krävs en plog med väl utbildad vändskiva. Datering av ryggade åkrar, har ej kunnat föras tillbaka längre än till medeltid (6:78), dock uppenbarligen till dess allra äldsta del. Ett exempel är den bevarade åkern på Lindholm Höje på Jylland (7:361).

De äldsta kartorna över en del hemman i Göteborg är från slutet av 1600-talet. Kartorna visar ungefär samma bild som har skildrats ovan. Åkerskiftena är vanligen smala och långa, men andra former förekommer. Eftersom delningsprincipen hemmansägarna emellan har varit, att var och en skulle ha lika stor areal i förhållande till sitt mantal, blev följderna, att var och en måste

ha en bit av den bästa åkerjorden, en bit av den närmast bästa osv ned till den sämsta åkerjorden. Resultatet har blivit en bild, som ungefär överensstämmer med principerna för solskifte, trots att solskifte aldrig var genomfört i dessa trakter. När en delning av jorden första gången skett och enligt vilka skiftesprinciper det gjorts är okänt för Göteborgs-områdets del.

Under 1700-talet genomförs nästan genomgående storskifte på inägorna. Avsikten var att samla en brukares ägor till så sammanhängande skiften som möjligt, men eftersom delningsgrunden var densamma som ovan skildrats, blev ändå resultatet en mängd långa, smala skiften intill varandra.

De oregelbundna åkerfigurer som förekommit på 1600-talskartorna försvinner alltmer. Åkerarealen har också utvidgats något mot lermarkerna. Av samtida reseskildringar, från Västergötland och Bohuslän (21,25), vet vi att åkrarna nästan genomgående var ryggade (25:17,21:194,145). Linné anför från Uddevallatrakten, att man allmänt där trodde på den principen, att ju högre en växt stod med rötterna, dess bättre kommer den att trivas. Efter samma princip försökte man också ta bort förhöjningar som låg kring åkern, så att åkern på det sättet kom att ligga något högre än den omgivande marken. Säden skulle därigenom komma att växa frodigare.

Med införande av stålplogar, gavs möjligheter i början av 1800-talet att plöja upp lermarkerna. Därvid utlades de gamla åkerområdena till betesmark. 1827 kom förordningen om laga skifte, vilket snabbt genomfördes inom Göteborg, så att skiftet var genomfört på de flesta gårdarna omkring 1860. Delningsgrunden var en helt annan än tidigare. All mark graderades efter sin godhet, och varje delägare fick efter sitt mantal lika stor godhet i jord, däremot inte nödvändigtvis i areal. Den nya delningsgrunden gav en möjlighet att samla en ägares mark i ett eller några få skiften. Vi möter nu stora, sammanhängande åkerytter på lermarkerna. Jordbruket, som bedrivits mycket konservativt under många sekler, får efter mitten av 1800-talet, en blomstringsperiod. Många nyheter infördes, bl a täckdikning, som gör att de öppna diken alltmer försvinner.

Mot slutet av 1950-talet, minskar åkerarealen i omfattning. Det är främst de marginella åkrarna på sämre jord, som läggs ner. Kvar blir de stora åkrarna på den bästa jorden, de åkrar som är

lättast att bruka med moderna redskap, nämligen maskiner. Mer konstgödning och växtförädling gjorde att sädproduktionen ökade, trots att åkerarealen minskade vid 50-talets slut.

Hägnad

Man skiljer på begreppen hägnad och begränsning (23). Hägnaden omger hela åkerarealen och har till uppgift att skydda åkern mot skadegörelse från djuren. Begränsningen ligger inom den samlade åkerarealen och skiljer de olika åkertegarna från varandra. Begränsningarna var således av en helt annan och klenare natur än hägnaden. Den utgjordes av en oplöjd remsa mellan de olika åkertegarna. På denna remsa har man kunnat färdas mellan åkrarna. Här har man kastat upp röjningssten och avfall från åkern. Därvid bildades en vall mellan de olika åkerytterna. Sådan vall har idag kunnat påvisas i markytan och kan utan utgrävning - vara svåra att skilja från de uppbyggda hägnaderna. De påträffade vallarna i de gotländska celtic fieldsystemen anses inte ha utgjort hägnader utan just sådana begränsningar som här beskrivits. Det måste anses rimligt att varje åker i ett sådant åkersystem knappast var särhägnad. Runt hela komplexet bör däremot en hägnad ha förekommit.

Med ledning av danska, östgötska och västgötska bevarade hägnadssystem kan man göra sig en föreställning om hur hägnaderna kan ha varit uppbyggda under äldre järnålder. Utgrävningar har visat att i hägnadsmaterialet har ingått en mängd sten. Om det varit frågan om rena stengärdesgårdar eller ett stenfundament med en påbyggnad av ris och grenar är svårt att uttala sig om. I ett så stenrikt område som Göteborg bör bara upptagande av åker i moränområden ge tillräckligt material för en stengärdesgård runt området.

Det är troligt att den yngre järnålderns och medeltidens hägnader sett ut på ungefär samma sätt. Någon gång under perioden bör dock den förändringen ha skett, att den yttre hägnaden kom att omsluta även ängsmarken, dvs blev en inäghägnad (åker+äng). Det är osäkert när detta skedde (se nedan under ängen). Så möter vi emellertid situationen på de tidigaste 1600-talskartorna, där åker och äng är samhägnade mot utmarken. Särskild hägnad mellan åker och äng anges inte på kartorna.

På grussluttningarna, som nu betas, syns spår efter äldre odling, Lunnegården, Björlanda.

En gles stenrad markerar nu en tidigare åker på sluttningen. Stenarna är rester efter en stengärdesgård. Trädet, Säve.

Beskrivningarna till 1600-talskartorna anger t ex för flera hemman i Björlanda (6:115 f), att hägnaderna varit i sten. Från södra Askim finns hägnad i trä omtalad (18:98). En anteckning från början av 1600-talet anger att man i Björlanda tog enar till hägnad (6:129,149). Det förefaller som om stenhägnader under 1600-talet var det vanligaste, men att det även förekom hägnader i trä. Detta bör särskilt ha varit fallet i stenfattiga områden. Reseberättelser från 1700-talet (21,25) ger oss tämligen noggranna uppgifter om hur olika hägnader kan ha varit i olika områden. I Västergötland iakttar Linné (25:31) dels hägnader av kalkstensflisor (vilket dock inte kan ha varit aktuellt i Göteborg) dels en sorts staket av störrar (25:79), dels gårdesgårdar upplagda i sten och stöttade på båda sidor av trästörrar (25:89) och slutligen stenvmurar ovanpå vilka man lagt enbuskar "til at desto bättre afholla Kreaturen". I Bohuslän ser han gårdesgårdar av kullerstenar "som wid första påstötandet ramlade omkull" (25:135). Kalm talar för Bohusläns del om att gårdesgårdarna var i trä där det fanns skog, annars i sten, ruckligt lagda och med en höjd av 1-1,5 aln (60-90 cm) (21:193). Varianter finns angivna för olika platser i Bohuslän, ovanpå de ruckliga gårdesgårdarna kan ha lagts ris (21:67), det kan även förekomma sådan av enbart trä eller ris (21:136), sällsynt förekommer välbyggda gårdesgårdar av "gärdsel" (21:136). Det är troligt att det framför allt är den låga ruckliga typen stengärdesgårdar vi har att räkna med i Göteborg under 1700-talet, den typen är ju än idag den allmänna i området. Redan på 1600-talet var ju huvudparten av hägnaderna i sten (se ovan) och Göteborg var under 1700-talet praktiskt taget skogslöst (se nedan under Utmark). De ruckliga stengärdesgårdarna är vanligen byggda så att de har mycket kraftiga bottenstenar ovanpå vilka lagts några få lager mindre stenar. Förklaringen till de mycket kraftiga bottenstenarna skall ha varit att dessa försköt sig mindre i tjälen än små stenar. Vid tjälförskjutning rasar annars hela gårdesgården och man måste bygga om den på våren. Det bästa är om gårdesgården kan läggas på berg (i så fall behövs ju inga bottenstenar). Bottenstenarna når ofta en storlek av upp till 1 meter.

Laga skiftet omkring mitten av 1800-talet innebär ju en genomgripande om disposition av jorden. Därmed blir många stengärdesgårdar obehövliga medan nya måste läggas upp. Stenen i de gamla

gärdesgårdarna utnyttjades nu på många håll i de nya. Ofta ser vi det förhållandet att de stora bottenstenarna sjunkit så djupt att man inte brytt sig om att bryta upp dem, man har endast tagit vara på den mindre stenen. Därför syns ofta en gles rad med stora stenar i markytan som minne efter tidigare gärdesgårdar.

Numera byggs inga nya stengärdesgårdar. Under 1900-talet har först taggtråden, sedan el-staketet ersatt de gamla stenhägnaderna.

Teknik och utnyttjande

Den teknik som användes för att bruka åkern och på vilket sätt åkern utnyttjades skall beröras endast i den utsträckning det haft betydelse för åkerns utseende.

Ofta sägs att "hackbruk" eller "svedjebruk" var den äldsta formen för jordbruk. Samtidigt vet man att plögen var känd redan under bronsåldern. Det finns nämligen avbildningar av plogar på hållristningar, det finns plogspår bevarade under bronsåldershögar och det finns plöjda åkrar som tycks kunna dateras till yngre bronsålder.

Troligen är det inte frågan om ett antingen/eller när det gäller hacka-plog-svedjning utan en kombination av dessa tekniker vi har att räkna med. Bronsålderns plog var uppenbarligen en tidig form av ett årder d v s i stort sett en krokig trögren med vilken man rispade i marken. Att vända jorden blev det således aldrig tal om.

De väl kända åkrarna från äldsta järnålder måste ha plöjts med årder (14:127) eftersom de har en flat eller ofta något skålad form. Plöjningen skedde sannolikt i två riktningar, s k kryssplojning.

Vid övergången till medeltid tycks de första ryggade åkrarna komma. En ryggad åker förutsätter plog med vändskiva. Om tilltan vänds mot mitten från två håll uppstår en rygg. Man måste dock förutsätta att ett enkelt årder och en mer avancerad plog länge har använts sida vid sida. Steniga små oregelbundna åkrar har säkert ofta varit bättre att kryssplöja med årder.

Göteborg har så långt tillbaka man känner till ingått i ett stort område med ensäde, d v s åkern såddes varje år och låg aldrig i träda.

Att ett sådant brukningssätt sög ur jorden är väl känt, likaså att gödningen i ett sådant område blir av största betydelse. Under bronsåldern och de äldsta delarna av järnåldern har man troligen inte känt till gödningens betydelse eller i varje fall inte förmått göda tillräckligt utan när åkern var utsugen har man tagit upp ny åker på ett annat ställe. Efter viss tid har man sannolikt flyttat hela boplatsen till ett nytt område.

Det har diskuterats om man redan under den äldre järnåldern lärde sig tillämpa gödningens principer. Här har i andra sammanhang antagits att gården just under loppet av den äldre järnåldern fick en allt mer fast form och att man i huvudsak slutade att flytta omkring. Detta måste nästan förutsätta att man tillförde åkrarna någon form av gödsel, de hade annars tämligen snart blivit obrukbara. Om man höll djuren i hus över vintern så bör man anta att stallgödsel utnyttjades. Dessutom kan djuren ha betat på åkern efter att skörden var bärgad. Detta var det vanliga sättet att göda åkern långt in i nyare tid. Man måste förutsätta att kreatursgödseln endast räckte till relativt begränsade åkerarealer. Från vissa delar av norra Tyskland och England vet man också att det har tillämpats ett s k infield-outfieldsystem, vilket innebar att de åkrar som låg närmast gården gödslades och brukades årligen, men att man dessutom bedrev ett extensivt jordbruk i utmarkerna där man tillfälligt tog upp åkerytor som odlades några få år för att sedan överges för nyupptagna åkrar. Dessa utmarksåkrar gödslades aldrig. Vi har inga belegg för att ett sådant system skulle ha varit genomfört här, inte heller tycks det vara aktuellt för bättre undersökta, närbelägna områden som Jylland, Jaeren, Väster- och Östergötland. Detta utesluter naturligtvis inte att man vid vissa tillfällen tagit upp marginella åkrar här och var och att dessa sedan lämnats att växa igen.

Att gödningen sedan under 16- och 1700-talen blivit ett mycket svårt problem i vårt konservativa ensädesområde visar en rad anteckningar om hur man försökt med fiskavfall som gödning eller hur man grävt upp jord och torv i utmarkerna för att lägga på åkern (se närmare under Utmark).

När stålplögen sedan slår igenom vid början av 1800-talet får man möjlighet att plöja de tunga

lerorna och därmed ta i anspråk ny, ej utsugen mark. När dessutom växelbruket sedan slår igenom under 1800-talets senare hälft och konstgödningen under början av 1900-talet får åkern efter hand ett helt annat utseende. De magra, utsugna åkerlapparna har nu ersatts av stora bördiga fält.

Omfattning

Åkerarealens omfattning under bronsålder är inte känd i Göteborg. Sannolikt brukades totalt mer åker under yngre bronsålder än under äldre (9). Under äldre järnålder räknas för Danmarks del en medelareal för celtic fields av ca 0,1-0,3 ha, d v s 1000-3000 kvm. Detta innebär ungefär kvadratiska åkrar med ca 30-50 m sida (13:84). Det förekommer även större åkrar, upp till 0,7 ha (14:43).

Dessa ytmått avser de enstaka tegarna. Svårigheten är att beräkna hur många tegar som kan ha tillhört varje gård. Underlagsmaterialet för en sådan beräkning saknas. Vi har för Göteborg antagit att en förbättrad plogtyp under järnålderns lopp ger en förändring i åkerns utformning mot mer långsmala åkrar, men att någon större ändring i övrigt inte sker i utformningen under medeltid. Om vi samtidigt vågar ett antagande att förbättrad teknik ökar åkerarealen något, maximalt till den dubbla mellan äldre järnålder och 1600-tal så kan man kanske våga ett kraftigt generaliserande räkneexperiment.

Vi vet att man vid 1600-talet räknar med ca 2-2,5 ha åker per mantal i Askim (3:72). Bevarade 1600-talskartor från Björlanda (6:113 ff) anger något större areal, 2,5-6 ha per mantal. Steneby i Björlanda har ursprungligen varit på 1 mantal (senare förmedlat till 3/4), och har haft stor åkerareal, 6 ha. En av gårdarna i Låssby är också på 1 mantal och har den minsta åkerarealen på 2,5 ha. Antag att denna åkerareal maximalt har fördubblats under den tid som har gått sedan yngre järnålder. En gård i Låssby skulle då under järnålder ha haft 1,25 ha och en gård i Steneby 3 ha. Vi har antagit att byn vanligen har vuxit fram genom delning av ensamgården. Under 1600-talet har uppdelningen av ägorna nått långt och på Steneby lever då 5 gårdar på en åkerareal av 6 ha d v s 1,2 ha vardera i genomsnitt.

En glänta i skogen med en nedrasad stengärdesgård visar på en sedan länge övergiven åker. Stora Amundön, Askim.

Slätterängens karaktär förändras snabbt sedan slätteren upphört. Några ställen kan dock ge en ungefärlig uppfattning om hur den har sett ut. Stora Amundön, Askim.

Under 17- och 1800-talen ökade jordbruksarealen och när ekonomiska kartan upprättades för Björlanda på 1920-talet var den genomsnittliga åkerarealen för en brukare ca 9,4 ha.

Odlingsrösen

Den informationskälla som odlingsrösen utgör har nästan inte utnyttjats. Uppgifter kring förhistoriska odlingsrösen finns i huvudsak bara för de danska odlingsrösen, som sammanhänger med de väl undersökta celtic fields. Allmänt sägs där för äldre järnålder att odlingsrösen finns framför allt utanför eller i hörnet av åkern men att rösen på åkern även förekommer (13:87,94). Ofta är odlingsstenen uppkastad mot en större, jordfast sten (13:95). Mer ingående beskrivning finns som visar att odlingsrösen kan ha kantkedja, kan innehålla fynd, kan innehålla skörbränd sten, kan ligga på brandlager (14:44 ff). Det förmodas även att odlingsrösen med knytnävsstora stenar inte kan ha uppkommit vid plöjning med årder eftersom så små stenar inte utgör något hinder för denna plogtyp. Inte heller utgör småsten hinder för skörd med skära, däremot kan de vara hindrande för en lie.

Det visar sig alltså att odlingsrösen är en så föga utforskad kulturlandskapskomponent att det knappast går att dra några generella slutsatser utan man får nöja sig med ett rimlighetsantagande att åtminstone så länge åkern låg på grus- och moränpartier så har odlingsrösen uppkastats i anslutning till åkern. Sedan åkern flyttats ut till lerorna har odlingsrösen naturligt nog blivit allt färre. Jämförelsevis sällan träffar man på odlingsrösen i dagens odlade bygd. Detta torde bero på att stenen har utnyttjats till andra ändamål, framför allt till stenhägnader under senare perioder. I utmarkerna träffar man däremot ganska ofta på system av odlingsrösen och dessa kan i allmänhet knytas till nedlagda torpbosättningar. I enstaka fall har inom Göteborg undersökts odlingsrösen i utmarkerna, som kan ha förhistoriskt ursprung (t ex 47) men dessa är ännu alltför få och har så osäker datering att de knappast kan tillmätas någon betydelse i detta sammanhang.

Ängens utveckling

Lägesval

I motsats till åkern, har ängen i mycket liten utsträckning behandlats i tillgänglig litteratur med undantag av etnologiska uppgifter om seder och bruk vid ängsslätter. Ängen skall vara särskilt undantagen mark, där man skördar vinterfoder för kreaturen. Bete kan ske på ängen endast efter det att vinterfodret har bärgats.

Eftersom ängen innebär ett organiserat insamlande av vinterfoder, har ängsmarken säkert inte tagit form innan en konsekvent stallfodring av djuren kommit till stånd. Allmänt antas detta ha skett under förromersk järnålder. För historisk tid har vi i Göteborg ingen anteckning om ängens läge förrän på 1600-talet (Björlanda), då ängen genomgående ligger i nära anslutning till, men utanför åkermarken (6:114 f). Denna uppgift grundar sig på de sena 1600-talskartorna.

Även reseberättelser från 1700-talet nämner endast sällan ängens läge. 1742 antecknar Kalm från Koster, att sank äng finns nära sjön (21:67). Här är det säkert frågan om skärgårdens ofta förekommande saltängar.

Utformning

Även om utformningen vet man ytterst lite. Från förhistorisk tid saknas uppgifter av betydelse för detta område.

1695 antecknas för Göteborg (Björlanda), att ängsmarken på Kallhed var stor, men med mycket berg, ljunng och oduglig mark (6:121). Genomgående antecknas att ängen ligger i ägoblandning.

Av Stenebys sena 1600-talskarta framgår att ängsmarken är samfällad för byns 5 gårdar medan åkermarken var skiftad. Ängen låg i detta fall omedelbart intill och utanför åkermarken och omslöt denna. Ängens utformning bestämdes emellertid inte av tekniska faktorer så som ovan redovisats för åkern utan blev i allmänhet bestämd av rent naturgeografiska skäl. Som äng utnyttjades mark som inte lämpade sig för odling d v s dels den tunga leran, dels den alltför starkt sten- och bergbundna marken.

Bruket av naturlig slätteräng ersattes successivt under 1800-talet av vallodling, d v s man sådde foderväxter på åkerytorna. Vallväxterna blev en växtföljd i det allt mer genomförda växelbruket. Detta sker ju under 1800-talet då så mycket i det agrara kulturlandskapet ändrar karaktär och utseende. Åkerarealen ökar kraftigt på bekostnad av ängsmarken på lerorna och den sten- och bergbundna ängsmarken övergår allt mer till betesmark tillsammans med de gamla åkerytorna. I allt mindre utsträckning betar djuren nu i utmarkerna.

Hägnad

Inte heller för begränsningen möter vi några uppgifter förrän under 1600-talet. Då antecknas för Björlanda, att åker och äng genomgående är samhägna (6:124). Därmed blir frågan om hägnad för ängen densamma som ovan redovisats för åkern, nämligen hägnad huvudsakligen i sten, hägnad i trä kan dock även förekomma (18:98).

Av 16- och 1700-talskartorna framgår genomgående, att inägorna (åker och äng) varit samhägna mot utmarken. Denna hägnad har uppenbarligen i allmänhet varit av sten.

Så länge ängen fungerade som naturlig slätteräng var denna samhägna av åker och äng mot utmarken naturlig. Djuren släpptes inte på inägorna förrän såväl hö- som sädesskörd var avklarade. När däremot successivt under 1800-talet den stenbundna ängen och den gamla åkermarken övergick till betesmark och foderväxter odlades på den nya åkerjorden blev ett nytt hägnadssystem erforderligt. Då stängslade man betesmarken för att hålla djuren där de skulle vara. Åkern undvek man däremot så långt som möjligt att stängsla för att stängslet inte skulle vara till hinder för de allt större jordbruksredskapen.

Teknik

Från äldre järnålder förekommer liar, om än sällsynt (22:134 f). Det är troligt att dessa liar använts för grässlätter, men det kan inte uteslutas, att de varit avsedda för sädesskörd.

Nästa anteckning är från 1700-talet. Linné iakttar slätter på Kleva i Västergötland. Han anmärker där på, att man slår för nära marken, så att rötterna torkar ut, man slår för tidigt, så att ettåriga växter ej hinner fröa och man räfsar

omedelbart, vilket torkar ut rötterna (25:97 f). Kalm antecknar för Bohuslän, att inga ängslador finns, höet körs hem till gården (21:199). Efter höskörden betas ängsmarken hela hösten (21:200).

Allmänt får man den uppfattningen för 16- och 1700-talet, att ängen utnyttjades för bete, så snart all skörd var avslutad. Därigenom fick man en viss gödning av ängen. Linné antecknar även att ängen i Västergötland användes som svinbete, men att svinen därvid förstörde mycket genom att böka (25:94).

Utmarkens utveckling

Bete

Om ängen endast är obetydligt behandlad i litteraturen, så gäller detta i ännu högre grad utmarken. Den betydelse utmarken måste ha haft för uttag av olika slag under olika tider diskuteras knappast alls, så snart man behandlar tiderna senare än de rena fångstkulturernas. Där diskuteras emellertid ofta ingående art av vil-lebråd, växter och bär för insamling mm. För bondekulturerna däremot, diskuteras framför allt åkern och någon gång ängen.

När utmarken någon gång diskuteras, är det i samband med bete eller uttag av ved och virke. Begreppet utmark kan egentligen inte användas tidigare än att det kan sättas i relation till de avskilda inägorna (åker och äng). Utmark har dock kommit att bli ett begrepp för allt som inte är åker och äng. På så sätt kan man något oegentligt säga, att fångstkulturerna existerade i utmark.

Så snart man börjat hålla husdjur, för Göteborgs del åtminstone från och med yngre stenålder och bronsålder, har dessa alltså betat i utmarken. Någon ändring i detta förhållande har egentligen inte skett förrän i sen tid med början under 1800-talet, då djuren i allt större utsträckning betar på inhägnade delar av den gamla slätterängen.

I beskrivningarna till de sena 1600-talskartorna för Björlanda antecknas i allmänhet att bete sker på den samfälliga utmarken (6:124). Denna består i allmänhet av vall- och ljunngmark (6:115,116). Detsamma har observerats i Askim,

där en tvist om bete i utmarken förekom 1688 (3:72).

För Björlanda finns från 1740-talet en anteckning om att fårskötseln uppmuntrades. Fåren skulle beta i utmarken, men försöket slog inte särskilt väl ut (5:136 f). För Askims sockens samfällda utmark antecknas 1720, att där fanns bete för boskapen under sommaren samt ljunget på vintern vid barmark (18:130).

Skogsbruk

En rubrik med beteckningen skogsbruk är egentligen något missvisande, eftersom en skötsel av skogen, där man också tänker på återväxten, knappast kan påvisas i Göteborg före slutet av 1800-talet. Under alla sekler dessförinnan har det uppenbarligen i huvudsak bara varit frågan om ett uttag, vilket - som nedan kommer att framgå - också fick katastrofala följder.

Att skogen under förhistorisk tid har nyttjats till både ved och byggnadsmaterial är ju uppenbart, även om direkta uppgifter härom saknas. Skogen blev efter hand allt mer skövad. Särskilt begärlig var ekskogen, som det fanns gott om i Göteborg. Redan under sen medeltid börjar man finna anteckningar om att skogen på vissa ställen var illa åtgången. Under 1400-talet florerar handel med skogsprodukter (3:24). Under 1500-talet massavverkas skog på Hisingen (3:25). Då Älvsborgs fästning var dansk 1513-19, uthögs all ekskog runtom fästningen. I ett brev 1540 antecknas att skogen var illa åtgången (18:97). Under tiden 1550-1584 finns ved och trä genomgående upptaget i skattlängderna för Askim. Under perioden ändras rubriceringen efter hand från ekbjälkar till trä och timmer (3:61).

Det förefaller som om skogen redan under 1600-talet inom vissa områden av Göteborg varit helt slut, men att den fanns kvar inom andra partier. Så verkar t ex Björlanda ha varit mer skoglöst än Askim. På Björlandas sena 1600-talskartor antecknas t ex för Låssby, Nolvik, Storegården och Steneby, att ingen skog finns (6:115,124). 1695 förekommer en rättstvist om skog som skall sparas i Frölunda, och i slutet av 1600-talet kommer ett förbud mot att hugga skog i Askim (3:61).

Under 1700-talet förvärras läget. 1758 antecknas för Angered och Bergum, att inte det ring-

aste tecken till skog finns (41:21). Där skall skogen ha gått åt till pålning och byggande av Göteborg, då all skog från och med år 1618 togs från kronskogarna i bland annat Vättlefjäll (41:31). Både Linnés och Kalms resor vid mitten av 1700-talet visar också att både Bohuslän och Västergötland i stor utsträckning saknade skog. En följd härav blev naturligtvis även att skogsvillebrådet försvann.

En återplantering i större skala kom först i gång vid övergången mellan 18- och 1900-tal. En sagesman uppger att de större gårdarna "herrgårdarna" planterade först, bönderna var nämligen i allmänhet skeptiska mot plantering eftersom man räknade med att planteringen skulle förstöra ljunget för fåren. Fotografier i arkeologiska museets arkiv visar också att landskapet var i det närmaste skoglöst ännu i början av 1900-talet. En skogskarta över dåvarande Göteborgs stad (35) visar endast smärre trädbestånd så sent som 1923.

Övriga uttag

Den betydelse utmarken måste ha haft som leverantör av ved och byggnadsmaterial, material till redskap, födoämnen och foder till kreatur har nästan inte alls berörts i litteraturen när det gäller den senare delen av förhistorisk tid. För fångstkulturerna under sten- och bronsålder har däremot ofta studerats vilka uttag som människan kunde göra ur naturen.

Det finns ingen anledning att anta att utmarken skulle ha haft mindre betydelse under järnålder än under senare - i litteraturen bättre belagda skeden. Vissa skillnader måste dock noteras. Under järnålder bör skogen ha stått tät i utmarken. När den sedan försvann kunde man inte längre göra de uttag av virke och ved som tidigare gjorts. I stället kom torven att utnyttjas på ett sätt som säkert inte varit vanligt under järnåldern.

Fiske för husbehov har väl alltid förekommit, men de stora uttagen av fisk har knappast kommit igång före medeltid då importerat salt gjorde en förvaring under längre tid möjlig.

Skvaltkvarnar, som under senare tider funnits i praktiskt taget varje bäck med någorlunda fallhöjd, finns inte under förhistorisk tid, då man i stället använde handkvarnar. Den tidigaste anteckning vi har från Göteborg angående skvaltkvarnar är från Fässberg 1413 (3:52).

Vi bör också räkna med att pressen på utmarkerna varit extra hård under den fattiga tiden på 1700-talet och början av 1800-talet. Under järnålder har utmarken troligen kunnat fungera som en aldrig sinande källa.

Det är 1700-talets resenärer, framför allt Linné och Kalm som först ger oss en någorlunda fyllig bild av utmarkernas betydelse. Ur deras beskrivningar är nedanstående lista sammanplockad. Denna lista är naturligtvis inte fullständig utan består av sådant som av en eller annan anledning påkallat resenärens uppmärksamhet.

Torv skars för bränsle i utmarkerna (6:188 f, 25:104,192) och till taktäckning (25:184). Bränsletorven skars under våren eller försommaren. Fyrkanter i form av tegelstenar skars ut, torkades, transporterades hem, lades i hus och användes. Torven togs från myrar på berg och i dalar, våta och torra, beväxta med "båda sorters ljung", ofta tuvigt. Ju djupare man kom dess bättre var torven, men ofta var myrarna endast ett par spadtag djupa. Man kan även ta "den torv som växer med ljung på ängar", men denna är sandigare och sämre än den i myrar. "Skog finns ej, men även torven börjar nu att tryta" (21:95 f). Torv togs i alla små sänkor på holmarna (Kring Musö). Den lades på tork på toppen av ön och sågs överallt som små högar (21:106). Omkring Göteborg kunde torv grävas "till en karls djuplek. Där trampas myrjord så den blir som lera, öses upp på torrt ställe, får torka, skäres, blir bra bränsle" (21:123).

Även ljung samlades och torkades som bränsle (21:118,25:183). Ljung kunde även användas som foder vid höbrist (21:84).

Grästorvor med mull grävs upp och läggs på åkern i stället för gödning (21:173).

"Svart jord" som grävs upp ur myrar eller bottnar av bäckar används efter torkning också som gödning (21:173).

Däremot verkar inte tång ha använts särskilt mycket för gödning i Bohuslän och då kanske inte heller i Göteborg.

Tång skördades emellertid och användes till taktäckning (25:184,21:74), till väggstoppning (21:74) eller torkad i stället för sänghalm (här var det troligen fråga om bandtång) (21:74).

Säv skördades i Askim och torkades i kärvar. Av vippan stoppades soffdynor och sängkläder. Av de finare delarna av strået gjordes hackelse till kreatur, av de grövre delarna gjordes taktäckning (18:146).

Barr och bark, hackat, utgjorde andra medel att dryga ut fodret till kreaturen (21:69, 139).

Renlav blandat med agnar var ett annat utdrysningensalternativ för foder (21:84).

Av furustubbar och rötter brände man tjära (21:84).

Av ådedun (ejder) stoppades täcken och bolstrar (21:71).

En användes för flätning av korgar (21:78).

Salt kokades av havsvattnet (21:58).

Ostronskal brändes till kalk (21:74,143). Varvtals ved och skal. Då skalen var brända be-
göts de med vatten och föll då sönder till mjöl.

Knapptåg (Juncus) spjälkades och den inre vita delen användes till veckor i oljelampor (21:151).

Sten högs för olika behov. Så nämner Linné från bergsområdena mellan Borås och Alingsås att kvarnstenar och spisstenar högs i detta område. Kvarnstensbrott finns bevarade bl a vid Råveberget, Askim. Annars har stenhuggerierna i Frölunda och Askim inte haft någon större betydelse förrän under en kort period under framför allt 1930-talet.

Vrakning av allehanda gods längs stränderna måste ha haft stor betydelse även om vrakplundring blev förbjuden 1697 (18:194 f).

Vad man tog ur utmarkerna till människoföda finns inte omnämnt, kanske för att det var självklart att bär och nötter samlades.

Industrialiseringen betydde framför allt under 1900-talet att insamling ur utmarkerna fick allt mindre betydelse. Det ökade tempot i samhället och det ökade välståndet har gjort att det blivit vanligt att hellre köpa djupfrysta blåbär än att plocka dem i utmarken.

Utmarkerna har varit gemensamma för byn, för flera gårdar, för en hel socken eller ett härad.

Det ökade trycket på utmarkerna under 1700-talet framtvingade så småningom att utmarkerna skiftades. Detta skedde vanligtvis under början av 1800-talet. När byarna skiftades mellan de olika delägarna vid mitten av 1800-talet ingick alltid utmarken i skiftet.

Under 1900-talet har utmarken fått en helt ny betydelse, som den aldrig tidigare haft, nämligen som rekreatjonsområde för stadsbefolkningen. Sommarstugor har vuxit upp i utmarkerna, motionsslingor, vandringsleder och badplatser anläggs.

Kommunikationer

I dagens landskapsbild utgör vägsystemen ett markant inslag. Motorvägar med stora tillfarter upptar enorma arealer. Asfalterade, tämligen breda vägar för från gård till gård. Allt detta tillhör 1900-talet.

Under förhistorisk tid har samfärdseln naturligt nog följt vattenleder när detta varit möjligt. Vattenlederna var bekvämare än lederna till lands, som ofta var otillgängliga och svårforcerade.

För att vägar skall utbildas i terrängen krävs att man regelbundet färdas längs samma sträcka. En förutsättning härför är att bebyggelsen är någorlunda stationär. Detta har vi att räkna med först under början av järnåldern. Vid denna tid red, klövjade och gick man mellan gårdarna och till platser i utmarken som man regelbundet besökte. Så utbildades upptrampade stigar.

Under järnålderns lopp började kärror allt mer användas. Utan byggda vägar var transport med kärra inte alltid så lätt. Kanske røjde man de värsta stenarna vid svåra passager. De vägar som utbildades av kärrorna bestod mest av två hjulspår. Att dessa vägar utbildades längs höjdsträckningarna där underlaget var fast är inte att förundra sig över. Men även längs höjdsträckningarna kan sankar partier förekomma, särskilt svårt kan det vara att forcera ett område när det regnat mycket. Man valde då det torraste partiet, kanske just vid sidan av de gamla hjulspåren, och där tog man sin väg. Så utbildades ofta hela system av hjulspår bredvid varandra och vägen kunde få en ansenlig bredd.

Efter hand som vagnarna blivit allt bättre och större och när Göteborgsområdet kom in under en administrativ överhöghet - d v s under medeltid - blev det nödvändigt att hålla några få genomgående vägar någorlunda i stånd. De s k häradsvägarna utbildades.

Under 1700-talet och början av 1800-talet (5,6) visar det kamerala materialet på mängder av tvister rörande vägar. Det vanligaste var att sådana breda vägsystem som ovan skildrats utbildats i utmarker och ängsmarker. Stor skada gjordes härigenom på framför allt ängen. Det blev allt mer vanligt med beslut på tinget att vägen fick tas endast "på ett ställe".

Under 1800-talet blev det allt vanligare med grusade vägar. Underhållsskyldigheten vilade på bönderna i de byar som använde vägen. Fortfarande följde dock vägarna de sträckningar som var bekvämast genom terrängen. Där gick, red och körde man med sina hästkärror.

Det är bilarna på 1900-talet som har krävt vägar av asfalt och betong, inte hästkärrorna. Det är också bilarna som har krävt att backarna skall bort. Nedschaktade och nedsprängda vägsträckor tillhör därför 1900-talet.

Tidsbilder

Inledning

Utvecklingen av bebyggelse, åker, äng, utmark och kommunikationer har skildrats var för sig. Man kan nu föra samman de skilda elementen till en helhet i några tidsbilder. I dessa kan man försöka mana fram en bild av landskapets utseende vid en viss tid.

Som tidigare framgått, finns det mycket som ännu är oklart och mycket som bygger på rena rimlighetsantaganden. Tidsbilderna bör därför betraktas som hypoteser, som framtida forskning kan bekräfta eller förkasta. Hur starka bevis som finns för varje påstående kan kontrolleras i föregående avsnitt.

Huvuddragen i det agrara kulturlandskapet har ofta varit oförändrade eller har haft mycket små variationer under långa tider. De olika tidsbilderna behandlar därför endast de tider, som innebär en klar skillnad mot föregående tid. Detta innebär att tidsbilderna skildrar följande avsnitt:

Äldre bronsålder, yngre bronsålder/äldre förromersk järnålder, vikingatid, medeltid, 1700-talet och slutligen 1900-1950.

Äldre bronsålder

Så långt man idag känner till var åtminstone huvuddelen av boplatserna belägna i närheten av kusten. Fångsten spelade en mycket stor roll i näringslivet. Framför allt gällde detta fångst som var knuten till havet (fiske, sälfångst mm). Fångsten påverkar nästan inte alls landskapets utseende. Fångstkulturer existerar i ett naturlandskap, inte ett kulturlandskap.

Däremot finns det anledning att tro att man under den äldre bronsåldern, vid sidan av fångst också bedrev boskapsskötsel, framför allt med får eller getter. Sådana betesjordar ger till resultat ett öppet beteslandskap. De stora gravrösen från äldre bronsålder ligger också i ett sådant terrängläge med vid utsikt, att man måste förutsätta att de lagts i ett öppet landskap och inte varit dolda av vegetation.

Om sädesodling förekommit bör detta ha varit så sporadiskt och i så liten omfattning att det saknar betydelse i detta sammanhang.

Den äldre bronsålderns kulturlandskap bör således i huvudsak ha bestått av kalbetade bergsområden, framför allt längs kusten.

Exempel på områden, som idag kan ge en uppfattning om den äldre bronsålderns kulturlandskap är

- nr 24 Önnered (öppet landskap med bronsåldersrösen)
- nr 38E Bronsålderssundet (genom bergsbete öppet landskap med bronsåldersrösen)

Yngre bronsålder – äldre förromersk järnålder

Göteborg var ett skogsrikt område, särskilt i de östra delarna. Skogen bestod framför allt av lövträd med dominerande ek. Tall förekom, men inte gran. Det som nu är större lerområden på centrala och västra Hisingen, i Frölunda och Askim utgjordes av sumpiga saltängar och grunda vikar.

På de större sammanhängande grus- och moränpartierna låg bebyggelsen, glest belägna gårdar, bara några få i hela området. Gården utgjordes av ett långhus med torvbyggda eller risflätade och lerklinade väggar.

Nära huset låg åkrarna, system av små åkerlappar på grusmarken. Varje åkeryta var knappast över 1000 kvm stor, mellan dessa odlingsytor fanns remsor av några få meters bredd där man kunde gå och där man slängde rötter, avfall och sten från åkern. Åkerytorna var närmast kvadratiske och den teknik man använde vid åkerbruket gjorde att ytan blev flat eller ibland lätt skålad. Runt om det samlade åkersystemet fanns en hägnad i sten och ris. Ett övergivet åkersystem fanns också i närheten, här hade jorden blivit utsugen efter några års odling och buskar växte nu upp över den gamla ytan.

Inhägnad och särskilt avsatt slätteräng fanns inte. I den mån något vinterfoder behövdes togs detta på naturliga ängar i utmarkerna. I övrigt gick djuren mest utomhus hela vintern.

Från utmarken tog man det bränsle och det byggnadsmaterial man behövde. Skogarna var stora och räckte mer än väl till för behovet. Ingen

skogsvård i form av gallring eller plantering skedde. I utmarken betade även djuren, framför allt får (kanske getter), svin och kor. Korna fann bete på naturliga ängsmarker och på saltängar. Svinen höll framför allt till i dalgångarnas ekskogar med dess ollonbete medan får och getter fann sitt främsta bete på höjpartierna där skogen glesats ut på grund av svedjning, bete och skogstäkt, och landskapet var öppnare än i dalgångarna. Fårbetet var tämligen intensivt vilket hindrade skogens återväxt. Ljungen hade börjat komma och i vissa områden hade ljunghed börjat att utbildas.

I övrigt utnyttjades utmarkerna för jakt och fiske samt för insamling av ätliga bär, frukter och nötter.

Mycket av samfärdseln skedde i båt längs kusten, på land fanns inga fasta vägsystem utbildade, man vadade eller klövjade och red längs de terrängpartier som var mest lättframkomliga och efter de märken i terrängen man kände till. Tillfälliga stigar utbildades och hölls öppna för längre eller kortare tid.

Exempel på bosättning från denna tid är: nr 5 Bolsten (fornlämningar, bebyggelseläge).

Vikingatid

Fortfarande var Göteborg ett skogrikt område med framför allt lövskogar där eken dominerade. De stora lerområdena hade till största delen stigit ur havet och stranden stod endast ett par meter högre än nu. Bebyggelsen låg nu inte längre uppe på höjderna utan på impediment och moränklackar i nära anslutning till lermarkerna, ibland på moränsluttningar på övergången mellan lermarker och höjd- och bergsområden. Gravfälten låg på en moränklädd kulle i närheten. Bebyggda var centrala Bergum (Bergum), Norra Askim (Askim och eventuellt Hult) och sydöstra Frölunda (Frölunda eventuellt Ekeback), kanske delar av östra Göteborg (Härlanda, Eklanda) och framför allt centrala delarna av Hisingen (Tuve, Skändla, Bärby, Askesby, Öxnäs, Åseby, Björlanda, Kvislungeby m fl).

Ibland låg gårdarna som ensamgårdar, ibland hade gården delats så att två eller flera gårdar bildade en by. Det förekom både långhus för flera funktioner och småhus för olika funktioner.

Husen hade risflätade och lerklinade väggar och torvtäckta tak. Runt den ensamma gården eller gårdarna i byn låg de inhägnade inägorna åker och äng. De hade en gemensam inhägnad mot utmarken, vanligen var hägnaden byggd i sten, ibland hade den gjorts kraftigare genom bråtar av ris. Från gården eller gårdarna ledde fågator i sten ut mot utmarken. I övrigt sågs inga hägnader mellan åkern och ängen inom inägorna.

Åkern låg på grusslutningarna mellan gården och lermarkerna nedanför. Tegarna var nu mer långsmala än förut, men även kvadratiska åkrar fanns där terrängen var mer lämpad för denna åkerform. Var slutningen för brant bildade åkarna terrasser ovanför varandra. Ängen var en slåtteräng, ofta glest trädbevuxen. Den låg dels på lerjorden som var för tung att plöja, dels på mark som var för stenbunden för odling.

I utmarken betade djuren, bland vilka korna nu allt mer dominerade. Utmarken gav virke och bränsle nu liksom förut och det var god tillgång på såväl betesmark som på det trä man behövde.

Jakt, fiske och insamling bedrevs som förut, området var inte överbefolkat, det fanns tämligen god tillgång till det man ville ha. Området var gott att leva i. Genom att gårdarna nu hade fått ett allt fastare läge och blev kvar på samma plats i generation efter generation blev även vägsystemen av något fastare natur än förut. Fortfarande var det inte frågan om anlagda körbanor utan om ett system av rid- och körvägar. Var området sankt körde eller red man på den bit som för dagen såg bäst ut och färdvägen kunde i sådana partier få en ansenlig bredd med massor av rid- och hjulspår, men ibland medgav terrängen endast färdsel på ett smalt parti. I sådana fall kunde en väg bli mycket uppkörd och särskilt i slutningar kunde hålvägar utbildas.

Områden som kan ge uppfattning om det vikingatida kulturlandskapet är:

- nr 16 Öxnäs (bebyggelsens och gravfältens läge, fördelning av åker och ängsmark)
- nr 38C Björlanda m fl (bebyggelsens och gravfältens läge, områden för åker och äng)
- nr 38D Kvisslungeby (bebyggelsens och gravfältens läge, områden för åker och äng).

Medeltid

Under denna tid konsoliderades och enades de tre nordiska rikena och Göteborgsområdet kom vid flera tidpunkter in i de politiska händelsernas centrum genom sitt läge vid mynningen av Göta och Nordre älvar. Vid medeltidens början bör vi räkna med att området kristnades och de första kyrkorna byggdes. En tredje större händelse påverkade området under medeltiden, nämligen att de första städerna anlades, Kungahälla och Lödöse redan vid ingången till medeltiden, senare Marstrand, som nämns som ett fiskeläge 1291.

Jordbruksbygden expanderar kraftigt. De nuvarande större jordbruksbygderna, som var uppodlade och bebyggda redan under vikingatid räckte inte längre till, nu togs även delar av utmarkerna i anspråk. I stora drag kan man säga att de hemman, som idag existerar, även existerade vid medeltidens slut. De talrika namnen med slutleden -red har kommit till under medeltid, troligen redan under dess äldre del.

Bygdens utformning och yttre utseende påverkades endast i begränsad utsträckning av de tre stora händelserna som omnämnts ovan, politisk konsolidering, kristendomens införande och anläggande av städer. I samband med avgränsning av de tre rikena Sverige, Norge och Danmark förekom under medeltidens början stridigheter och härjningar under vissa perioder, avbrutna av lugnare tider. Dessa stridshandlingar, som varit nog så påtagliga för bondebefolkningen som utsattes för dem, har emellertid inte avsett märkbara spår i det material vi här arbetar med. Inte ens det nordiska sjuårskriget 1563-70 som uppenbarligen innebar mycket stora påfrestningar för befolkningen har avsett några märkbara spår i vårt material. Säd har trampats ner, boskap förts bort, i vissa fall kan gårdar ha bränts och lagts öde under någon tid, men tagits upp snart igen och brukats i samma omfattning och på samma sätt som förut. Pålagorna har varit stora, några få har gjort sig vinster men det övervägande flertalet har varit fattiga, ofta mycket fattiga.

En annan följd av den politiska organisationen var att bondebefolkningen nu för första gången under 11-1200-talen utsattes för en övergripande organisation som innebar skatt i form av skyldighet att ställa krigsfolk med utrustning

till förfogande. Detta orsakade uppror som nedslags. Troligen i samband härmed förvärvade kronan mycket stora delar av gårdarna, vid 1500-talet ägde kronan t ex ungefär 1/3 av alla gårdar på Hisingen, inte heller detta avspeglar sig i det föreliggande materialet, att det satt en arrendator och inte en självägande bonde på en gård ger ingen för oss iakttagbar skillnad när det gäller kulturlandskapets utformning.

På samma sätt övergick en del gårdar i kyrkans ägo, oftast genom donation, men även här blir förhållandena desamma som i fråga om kronarrenden. Att kristendomen infördes måste också ha påverkat den enskilda personen i tämligen hög grad, men har inte heller satt några större spår i kulturlandskapet utom att kyrkorna byggdes och gravfälten slutade användas.

De gamla jordbruksbygderna hade jämförelsevis mycket sädesodling och centrala och norra Hisingen försörjde Kungahälla med säd. Nykoloniserade områden hade mest boskapskötsel.

Den stora ödeläggelse som på många håll har konstaterats under 1300-talet tycks inte ha drabbat Göteborg. Viss ödeläggelse har däremot skett under 1400-talet med ett bebyggelseminimum 1430-60. Det sädesodlande centrala och norra Hisingen drabbades hårdast. Mellan 1490 och 1520 sker sedan en nyuppodling.

Bebyggelsen låg som förut på moränhöjder i lermarkerna eller på slutningen mellan utmark och inägor. Också för den nyupptagna bosättningen i utmarkerna försökte man att finna motsvarande bebyggelse. I den gamla odlingsbygden hade bebyggelsen tätnat, här finns nu endast få ensamgårdar kvar, den nya bebyggelsen i utmarkerna utgjordes dock av ensamgårdar.

Husen hade fått ett annat utseende i det att de risflätade och lerklinade väggarna ersatts av träkonstruktioner, i allmänhet skiftesverk.

Åker och äng låg som förut samhägnade kring byn, åkern i långsmala stripor på grusslutningarna nära bebyggelsen och skiftad mellan delägarna i byn, ängen var vanligtvis samfällad. Åkern var plöjd i markerade ryggar, förbättrad plogtyp hade gjort detta möjligt. Utmarkerna hade fått ett förändrat utseende. Dels hade många nyodlingar kommit till, det är uppenbart att den goda jorden inte längre självklart räckte för

behovet. Dels hade skogen efter hand börjat bli allt mer illa åtgången. Städer, befästningar och skeppsbyggeri slukade mycket timmer, ek-skogen var begärlig vara. Ännu fanns dock skog, en bristsituation uppstod egentligen först på 1500-talet.

Vägarna började nu utgöra en fastare kontur i landskapet. En övergripande administration och organisation krävde att vissa härads- och sockenvägar skulle hållas i stånd. Detta innebar dock inte annat än att större skador nöd-torftigt lagades på de säkert kraftig sönder-körda vägarna. Lermarkerna var det sämsta tänkbara underlag för sådana vägar, i stället gick de längs höjdsträckningarna där berg och morän utgjorde ett fastare underlag. Enklare byvägar och markvägar såg ut som tidigare, stora system av hjul- och ridspår.

Områden som uppodlats under medeltid och kan ge en uppfattning om den medeltida bosättningen är:

- nr 1 Hakered (geografiskt väl avgränsat område med grusiga jordar utanför den centrala jordbruksbygden. Ursprunglig tillfarts-väg).
- nr 38C Björlanda m fl (utvecklingen av flera gårdar, som sannolikt utbrutits ur en större Björlandaby, den medeltida kyrkan).
- nr 62 Björsjöbacka (gård som upptagits inne i Vättlefjäll senast under 1500-talet - troligen tidigare under medeltid; fägata, hålvägar, hägnadssystem).
- nr 63 Björsjöås (medeltida uppodling i Vättlefjäll, rester av ursprunglig bebyggelse på åschrönet. Väg, fägata, hägnader).
- nr 166 Sannolikt av medeltida ursprung är även Årekärr och Tråkärrsslätt (dalgångar i utmarkerna som varit ganska sankta, men där odling skett på de högre belägna partierna).

Här bör även nämnas

- nr 165 Gatersered, ett komplex av små inhägnade åkrar, troligen bebyggelseämningar, hålväg och hägnader. Dateringen av detta komplex är osäkert, men kan vara medeltida.

1700 - talet

Älvmynningsområdet låg nu inte längre delat mellan tre riken, sedan 1658 är hela det nuvarande

Göteborg svenskt. Trots att detta i princip betydde lugnare förhållanden för invånarna har denna händelse inte avsatt spår som vi kan utläsa i terrängen. En annan viktig händelse som inte heller ändrar landskapets utseende är reformationen på 1500-talet som innebar en övergång från den katolska till den protestantiska läran.

Fritt från krigshandlingar var dock ingalunda 1700-talet. Till största delen har detta för invånarna i området betytt ökade pålagor och skatter i olika former. Detta tillsammans med ofta återkommande missväxt på utsugna jordar och en allt mer ökande befolkning gjorde att 1700-talet troligen är det århundrade som har den största fattigdomen inom vårt område.

Bebyggelselaget hade inte förändrats, men byarna hade tätat, allt fler skulle leva på samma markområde. Utmarkerna var till stor del bebyggda med torp och smågårdar. Byn har av L Lönnroth i "Askim genom tiderna" skildrats som "ett myller av småhus och långa långor, en och annan med loft, kring stenlagda gårdar, allt grått i grått, endast avbrutet av de gröna taken". Träet var nämligen omålat och taken var täckta med torv och tång. Fönster fanns sällan på väggen men däremot i taket. Manhusen var nästan alltid i trä men det hände att uthusen kunde vara byggda i sten.

Byn låg på en samfäll bytomt, därintill låg också kålgårdar (trädgårdar). Runt byn låg som förut åkrarna i långa smala skiften på den grusiga marken. Här har man nu odlat samma markområde i ungefär 1000 år, år efter år såddes samma åker. Göteborg låg i ett så kallat ensådesområde där åkern årligen såddes och aldrig låg i träda. Åkern gödslades naturligtvis med kreatursgödsel från gården, men det blev otillräckligt och efter hand blev skördarna allt sämre och jorden allt mer utsugen. Man försökte förbättra jorden genom allehanda metoder. Ett vanligt försök var att föra på fiskavfall, som man i massor kunde komma över i samband med de stora sillfiskeperioderna. Ett annat sätt var att gräva upp jord i utmarkerna och köra hem den till gården för att sprida den på åkern. Däremot användes inte tång som gödningsmedel i någon större utsträckning. Åkrarna var nu genomgående ryggade, man hade en tro på att ju högre en växt stod med rötterna desto bättre skulle den trivas. Under 1700-talet försökte man också att förbättra

skörderesultatet genom att göra storskifte på inägorna. Meningen var att en och samma ägare skulle få sina marker så samlade som möjligt, men resultatet blev ingen succé, åkern och ängen låg ändå delade i en mängd långa smala skiften. Hägnaderna kring inägorna var nu genomgående byggda i sten, trä fanns inte längre att få.

Under denna tid gjorde man också försök att öka åkerarealen genom uppodlingar i utmarkerna där små bitar, som var möjliga att odla, lades under plögen. Det ökade befolkningstrycket gjorde också att torpbebyggelse i utmarken blev allt vanligare, en företeelse, som ökade under 1800-talet. Denna bebyggelse låg i allmänhet på ofri grund och ersättning till markägaren utgick vanligtvis i dagsverken.

Slätterängen producerade allt mindre hö, man slog och skördade ängen varje år, men den fick ingen gödsel utom vad kreaturen producerade då de släpptes på bete där en kort tid efter att höskörden var bärgad. Den gödsel som producerades samlades i första hand till åkern. Också för slätter fick utmarkerna bidra.

Djuren gick på bete i utmarken under hela sommaren, men i den mån det fanns partier där vinterfoder kunde samlas så gjorde man detta. Att ta löv till foder gick sällan eftersom området saknade skog. Däremot kunde renmossa och ljung användas för att dryga ut höet.

Utmarkerna utnyttjades nu till bristningsgränsen. Skogen var redan borta, Hisingen var kalhugget och inte ens de östra delarna av Göteborg t ex Vättlefjäll hade längre skog. I stället bredde ändlösa ljungedar ut sig, på dessa betade djuren och hindrade all återväxt. Det var framför allt får och getter som kunde tillgodogöra sig ljungen.

Sjöar och bäckar hade dämats upp och i nästan varje bäck såg man en eller flera skvaltkvarnar. Varje gård ägde sin kvarn. Väderkvarnar fanns inte.

Ur mossarna tog man torv till bränsle. Detta gällde inte bara de större torvmossarna med väl utbildat torvlager utan vilken liten sump som helst som hade utbildats i en skreva. När inte heller torv fanns att tillgå repade man ljung till bränsle.

Hur rädd man nu var om marken visar de många klagomålen på vägar som togs "på flera ställen" över ängarna. Vid rättstvister härom blev det vanliga utslaget att man fick ta väg som förut men bara på ett ställe. Så utformades allt mera vägsystemen till fasta stråk genom landskapet.

Det landskap vi nu har betraktat är ett starkt utarmat landskap, inte långt från en fullständig ruin.

Områden som belyser 1700-talets kulturlandskap:

- nr 162 Bolsten (torp i utmarken)
- nr 156 Öxnäs (bybildning, som ger karaktären av oskiftad by, åkerspår, som visar övergången till uppodling av lermarkerna).
- nr 38C Björlanda (utveckling av byarna före lagaskiftet, fossila åkerspår).
- nr 38D Kvisslungeby (by som har karaktären av bybildning före lagaskiftet).
- nr 127 Torslanda (torpbebyggelse och odlingsrester).
- nr 6 Amundön (bebyggelse, utformning av åker, äng och hägnader).
- nr 4 Årekärr (hägnad mellan inägor och utmark, hålväg, skvaltkvarnar, torvtäkt, torp).

1900 - 1950

Tidsbilden från 1700-talet var målad i mörka färger och skildrade ett kulturlandskap på gränsen till sammanbrott. Under 1800-talet hade emellertid en fullständig omvandling och en rehabilitering skett. Orsak och verkan är inte alltid så lätt att skilja från varandra i detta spel och vi måste i detta sammanhang lämna den frågan därhän. En av de viktigaste faktorer som har orsakat förändringen i landskapet är stål-plogen, som gjorde det möjligt att odla upp de leriga dalgångarna. Den hade kommit i bruk redan sent under 1700-talet, men blev allmän under början av 1800-talet. Omläggningen av åkerbruket beredde väg för laga skiftet, som blev en betydligt större framgång än vad storskiftet varit. Mellan 1830 och 1850 skiftades de flesta byarna i Göteborg. Detta laga skifte var också en faktor som kom att betyda mycket för landskapets förändrade utseende i Göteborg. Moderna uppfinningar som konstgöding, vallodling, växelbruk och täckdikning hjälpte dessutom till att ge området en ny struktur. Vid olika tider under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet kom dessa nymodigheter i allmänt bruk. Av mycket stort vikt var också den stora skogsplantering

som på allvar sattes in i området omkring sista sekelskiftet.

Den tidsbild vi kan föreställa oss i början av 1900-talet är alltså helt annorlunda än tidigare bilder.

Bebyggelsen har nu glesats ut. Borta är den samfällda byplatsen, varje gård har sin egen tomt, utflyttning har gjort att byarna antingen ligger i en glesare klunga eller har man flyttat ut på större avstånd från varandra. Då bildas ibland en sorts radby. Läget är dock fortfarande så sällan på lermarken utan antingen i ett glesare läge på moränkullarna eller i långa rader på övergången mellan utmark och inägor. Gårdarna har fått tegeltak och är vitmålade, den kringbyggda gården ses allt mer sällan likaså det smala långa huset, i stället finns nu de större boningshusen på dubbel bredd.

Åkern ligger nu med stora samlade ytor på lermarkerna. Öppna diken förekommer, men täckdikning har blivit allt vanligare. Växelbruk är genomfört och på åkern odlas vallväxter som ett led i växtföljden till föda åt kreaturen. Mot slutet av perioden blir det allt vanligare med ensilage och ensilagegropar grävs invid åkern och vid vissa tider reser sig ensilageornen över groparna.

Slätterängen har försvunnit i och med vallväxtodlingen och därmed har det gamla sambandet åker/äng=inhägnad inägojord försvunnit. Åkern hägnas inte, däremot hägnas betesmarken. Djuren går nu inte längre i bete i utmarken utan framför allt på de gamla åkerytorna på grussluttningarna och på de delar av den gamla ängen som inte har lämpat sig att plöja upp till odling. Man stängslar kring betesmarken men nu bygger man inte nya stengärdesgårdar utan använder i stället trädstaket.

Utmarkerna är inte längre gemensamma för en eller flera byar utan har skiftats till varje delägare, vanligen i samband med laga skiftet. Skog finns under början av perioden som små plantor av tall eller gran, mot slutet av perioden är området skogbevuxet och man bedriver en omsorgsfull skogsvård med gallring och nyplantering. Utmarkerna får allt mindre betydelse för andra ändamål än för skogsvård, men i och med att skogen kommit tillbaka blir möjligheterna för jakt åter allt bättre. Husbehovskvarnarna

står som ruiner, man säljer nu säden och köper mjöl. En och annan väderkvarn står kvar oanvänd, väderkvarnen kom och gick under en kort period på 1800-talet. Torvtäkt bedrivs inte längre, man eldar med ved eller kol. Ljungen är på tillbakagång, förkvävd av den nyplanterade barrskogen eller den spontant uppväxande lövskogen som nu kan komma tillbaka sedan skogsbetet slutat. Enstaka åkrar i utmarkerna har lagts ner och vanligen planterats igen, det samma har skett med flertalet torp och smågårdar i utmarkerna. I stället har utmarkerna på många håll fått ett nytt inslag: sommarstugebebyggelsen. De större vägarna blir breddade, utträtade och försedda med asfalt, de mindre vägarna till torpen eller åkrarna i utmarken växer igen.

Områden, som åskådliggör landskapets utseende efter laga skiftet fram till ca 1950 är:

- nr 156 Öxnäs (utflyttade gårdar efter laga skiftet, ägoindelning vid laga skiftet, uppodlade lermarker, betade grussluttningar).
- nr 38C Björlanda (bebyggelsens läge efter laga skiftet, där byarna får karaktär av radbyar, uppodlade lermarker, betade grussluttningar).

Nu

Det agrara landskapet i Göteborg genomgick en kris under 1960-talet då framtidsplanerna utmålade all tillgänglig mark som platsen för ny stadsbebyggelse. Förfallet märktes på många håll. Nu har marken åter fått ett egenvärde och ett fortsatt jordbruk betraktas som en tillgång. Nu diskuteras hur jordbruket skall kunna bli lönsamt. Jordbruksrationalisering har endast obetydligt berört området. Bilden är därför i många avseenden oförändrad sedan början av 1900-talet. Ofta kan laga skiftets mönster direkt hittas igen på marken. Förändringar kommer dock i och med att jorden inom en by nu oftast är i bara en eller ett par brukares hand. Genomförs en rationalisering av åkerbruket innebär detta stora ändlösa åkerytor utan avbrott av stengärdesgårdar och markvägar, men rationella att bruka med stora maskiner. Ett effektivare men enformigare jordbrukslandskap. Satsar man inom vissa områden på boskap mer än på odling innebär detta att det varierade kulturlandskapet i stor utsträckning kan bevaras.

Områdesredovisning

Kulturlandskapet

2 Gatersered

Motivering Möjligen medeltida odling (alternativt 1700-tal).

Beskrivning Stort komplex av små inhägnader (odlingar, boskapsfällor) på grusjord nedanför berget. Möjligen finns också en husgrund. Två hålvägar går genom området, den ena är den gamla vägen Tråkärsslätt-Gatersered. Gatersered Norgården och Sörgården har - åtminstone sedan slutet av 1700-talet - legat på skilda platser, bebyggelselägena förefaller sekundära. En utflyttning kan ha skett från en äldre byplats, -rednamnet anger att uppodlingen är medeltida. På lagaskifteskartan 1855 benämns området "tån, utmark". Tån är det område där djuren från inägorna släpptes på bete i utmarken. Där fanns också fällor för smådjur. Tolkning: Området har varit uppodlat (medeltid eller senare), kanske också bebyggt. Senare (under 1800-talet) har där funnits fällor för smådjur på "tån". Säkra dateringar kan endast erhållas genom provundersökningar.

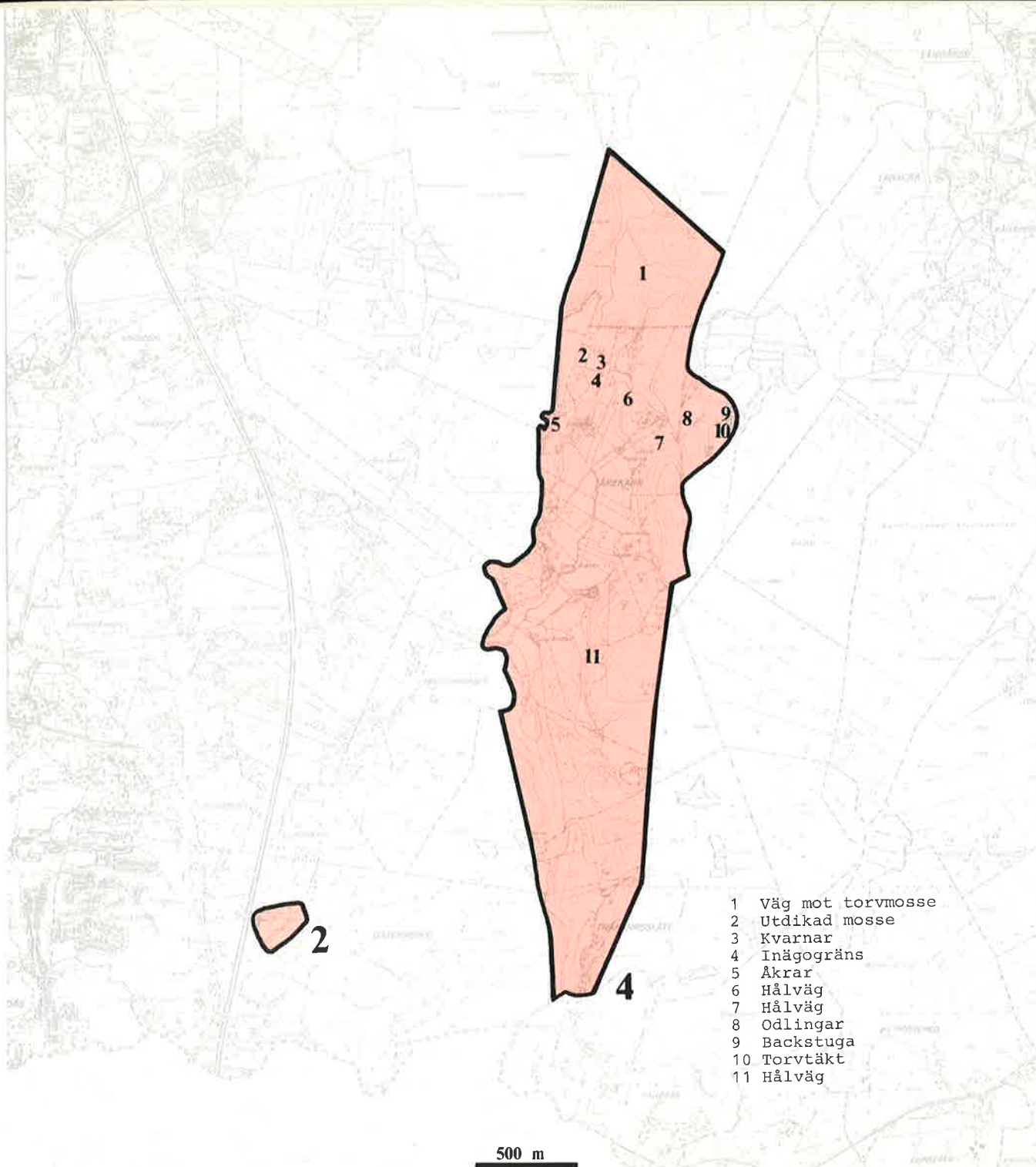
Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Planförhållanden Kommunöversikt R 1.

Lagskydd Området skyddas genom fornminneslagen.

Skyddsbehov Inhägnaderna och ev husgrund med omgivningarna bevaras.

Åtgärder Rökning ca 2 ha.

- 1 Väg mot torvmosse
- 2 Utdikad mosse
- 3 Kvarnar
- 4 Inägo gräns
- 5 Åkrar
- 6 Hålväg
- 7 Hålväg
- 8 Odlingar
- 9 Backstuga
- 10 Torvtäkt
- 11 Hålväg

500 m

4 Årekärr-Tråkärrsslätt

Motivering Sannolikt medeltida uppodling. Området är rikt på fossila kulturlandskapsspår åtminstone från 1600-1900-talen. Två välbevarade gårdsanläggningar inom området. Delar av området är upptaget i fysisk riksplan.

Beskrivning Årekärredalen är en väl avgränsad odlingsenhet. Den står i förbindelse med den likaledes väl avgränsade Tråkärrsslätt genom en gammal byväg, som delvis har karaktär av hålväg. Stora Årekärres byplats är väl synlig. Här ligger ännu ett par av gårdarna. Utflyttningen efter laga skiftet 1834 är väl påvisbar. Laga skifteskartan visar hur endast de högst belägna delarna av dalgången kunnat odlas. Den centrala delen var uppenbarligen för sank. En del av de högst belägna små åkerlapparna hävdas ännu. Den gamla inägggränsen syns ännu väl, markerad av stengärdesgård. Vägen genom inäggorna mot utmarken har i sin norra del ändrats, men den gamla vägsträckningen finns kvar som en hålväg längst i norr. Bäckens från Fisjön innehåller minst tre grunder till skvaltkvarnar samt två fördämningar mot mossen, troligen av olika ålder. Efter tiden för laga skiftet (och efter att kvarnarna nedlagts?) har mossen norr om byn dikats ut och odlats. Enligt laga skifteskartan finns det söder om Fisjön och väster om Vägtjärn en skiftad torvmosse, till vilken en väg har fört från byn. Denna väg kan ännu följas i terrängen. Spår av torvtäkt finns i mossen (vägens norra del och mossen ligger dock numera inom skjutfältets område. Öster om ödegården vid Flaterna går en hålväg in åt öster mot Krokossen och fortsätter till Källered. Före Krokossen passerar den nedlagda stora odlingar. Öster om dessa odlingar finns bebyggelserester, troligen en backstuga och i mossen nedanför spår av torvtäkt. Detta ligger dock i Källeredes socken. Tråkärrsslätt har i stort sett samma odlingar idag som vid laga skiftet 1850. Angående Årekärr 2:4 och Tråkärrsslätt 1:2A se även BP: nr E17 och 18.

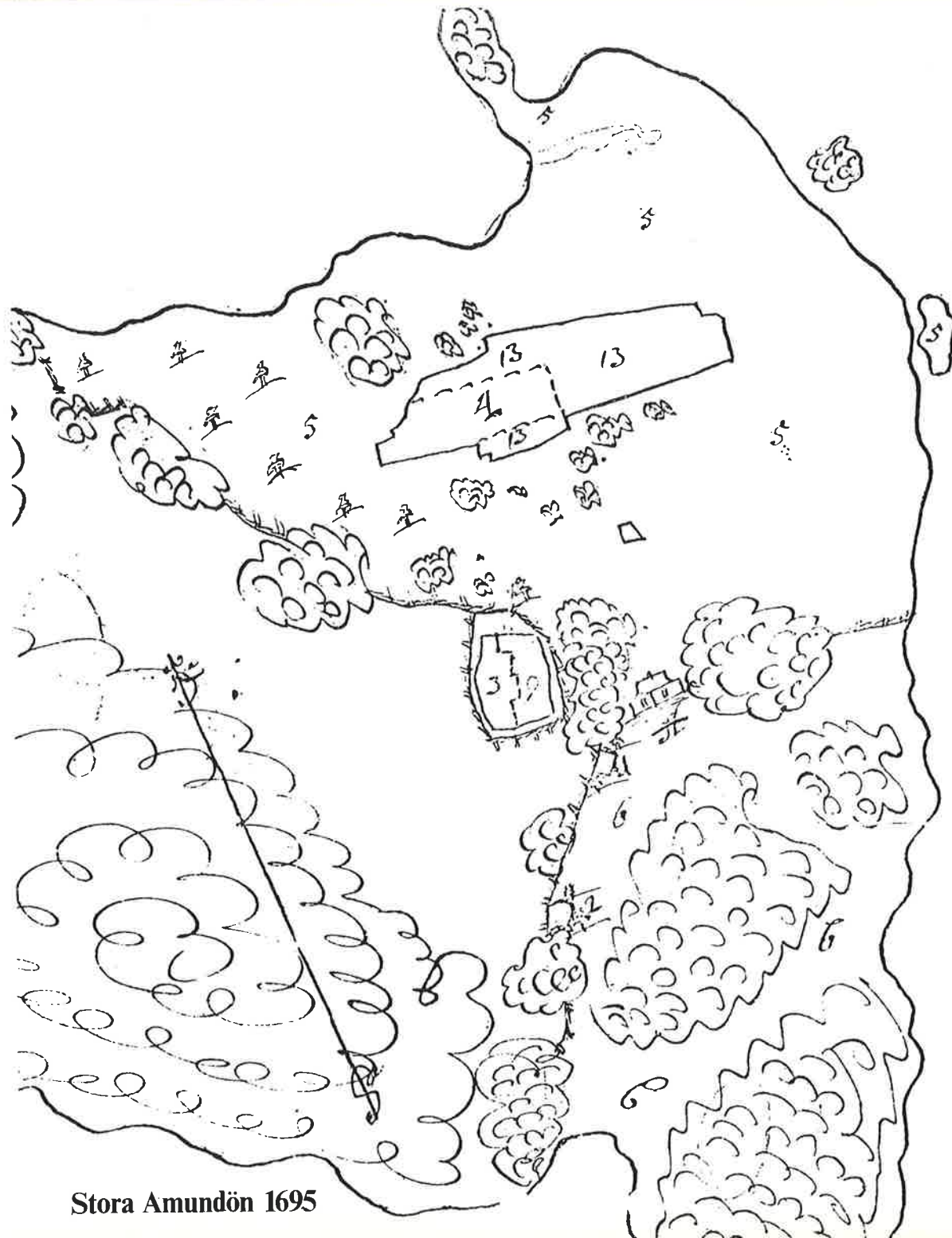
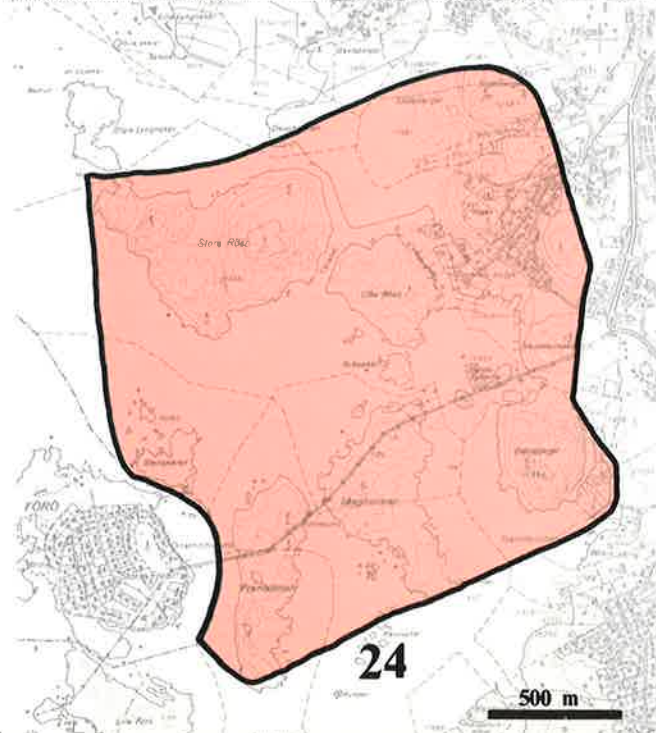
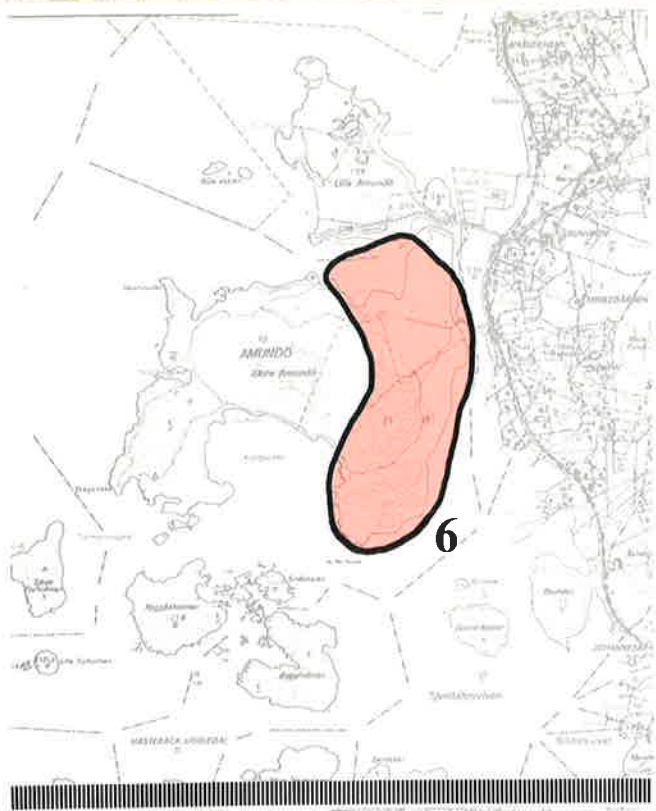
Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Planförhållanden Kommunöversikt D 1, F 1, R 7, R 11.

Skyddsbehov Hägnader, vägar och markdisposition bibehålles.

Åtgärder Området brukas som idag. En del smärre röjningar i Årekärres norra delar erfordras för att hålla hålvägar och stigar öppna.

Stora Amundön 1695

6 Stora Amundön

Motivering Välbevarad bebyggelsemiljö från slutet av 1600-talet. Ett av de få ställen där en slätteräng ännu väl kan påvisas. Upptaget som område som i huvudsak bör bevaras i kulturhistorisk utredning till Askims generalplan.

Beskrivning Bebyggelseplats, odlingar och hägnader ännu väl påvisbara såsom de finns redovisade på en karta från 1695. Dessutom finns en numera uppgrundaad hamnplats i södra viken. Området innehåller även spår av senare, mer utvidgade odlingar.

Ägoförhållanden Helt kommunägt.

Planförhållanden Kommunöversikt R 6

Skyddsbehov Lämningsarna med omgivningarna bevaras.

Åtgärder Åkerområdena behöver röjas och hållas i stånd. Delar av ängsmarken betas numera inte. Den växer snabbt igen.
Röjning: ca 1 ha.
Bete: ca 10 ha.

24 Önnered

Motivering Röselandskap från bronsålder vilket utgör del av rösestråket längs kusten. Inom kommunen är detta det bästa och mest lättillgängliga området för demonstration av hur rösena lagts i terrängen.

Beskrivning Området innefattar flera välbevarade rösen. En del ligger på fastlandet, en del på mindre öar. Från röset ovanför Önnereds brygga har man god utsikt över de andra rösena. Trots att stranden vid den tid då rösena anlades stod 8-10 m högre än nu, får man ändå ett bra intryck av det öppna bronsålderslandskapet med stora rösen på holmar och skär utmed kusten.

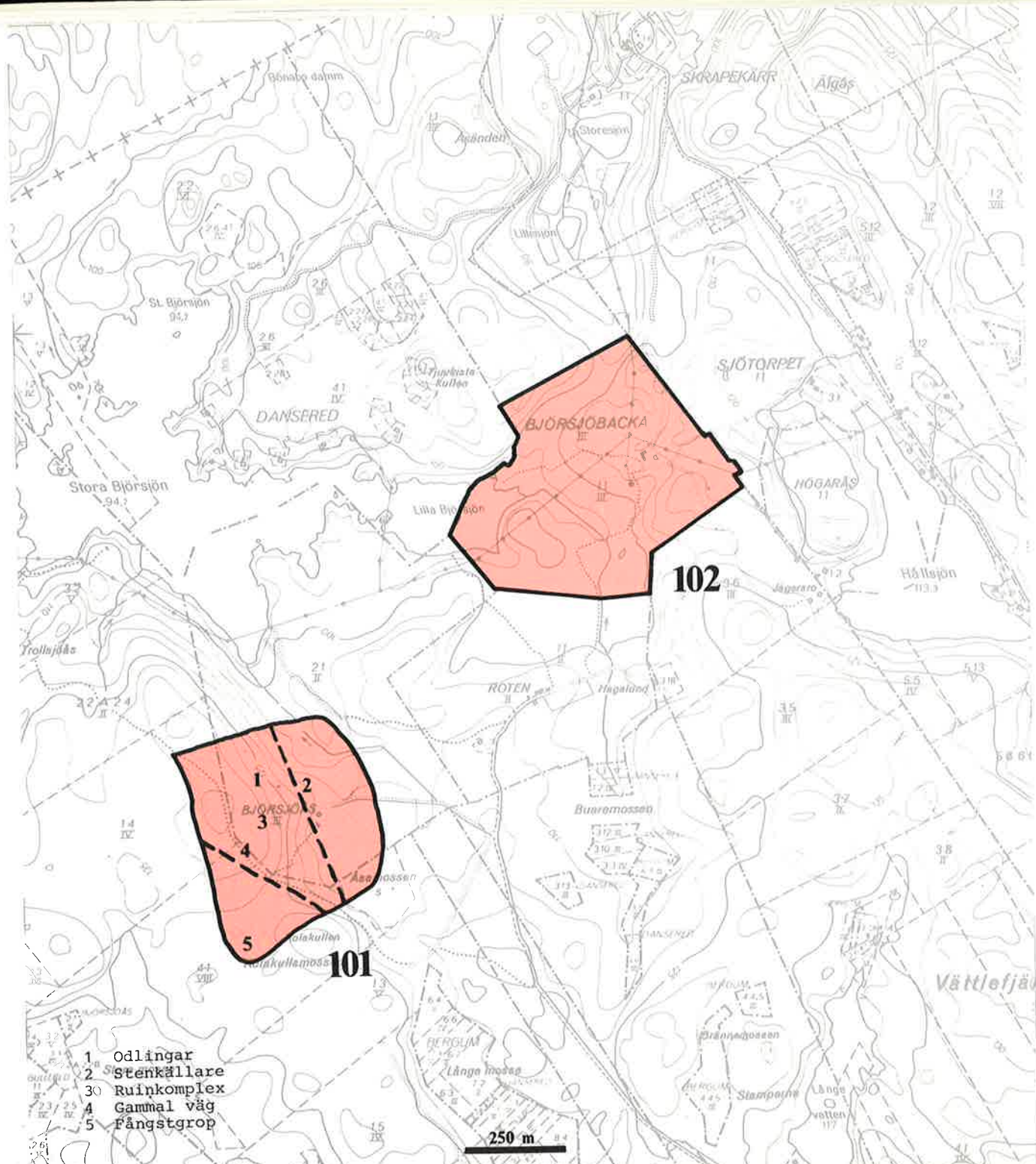
Ägoförhållanden Nästan helt kommunägt.

Planförhållanden Kommunöversikt D 1, D 2, R 1, R 6.

Skyddsbehov Strandkonturerna bör bevaras, liksom topografin i stort. Ev byggande i vatten bör göras i trä och så att strandlinjen inte blir förstörd. Rösenas närmaste omgivningar skyddas helt.

Åtgärder Rösena på fastlandet är intagna i fornvårdsprogrammet. För övriga erfordras obetydlig röjning.

101 Björnsjöås

Motivering Välbevarat ruinkomplex med husgrunder, fägata, hägnader, åker, äng, väg mm. Komplexet har medeltida (eller vikingatida) ursprung.

Beskrivning Läget för bebyggelsen inom Björnsjöås har ändrats - uppenbarligen under 1800-talet. Nuvarande mangårdsbyggnad nedanför krönet är uppförd under slutet av 1800-talet. Den tidigare bebyggelsen har väl synliga rester uppe på krönet. På höjden låg då även åker, äng, fägata mm. Bebyggelse lämningarna är uppenbarligen från flera olika tidsskeden. Björnsjöås omnämns för första gången i skriftliga källor 1388. Vikingatidsfynd inom området kan tyda på att bosättningen är äldre än medeltid. I gränsen till gårdskomplexet går den gamla vägen, som förr ledde från Bohus till Bergum och längs vilken den danska hären drog under striderna 1657. Väster om Björnsjöås finns rester av en fångstrop för varg. Varg fanns ännu i Vättlefjäll för 100 år sedan.

Ägoförhållanden Hemmanet i Björnsjöås är kommunägt.

Planförhållanden Kommunöversikt R 5.

Skyddsbehov Den centrala delen av området och fångstropen bevaras. Övriga delar planeras i samråd med museerna.

Åtgärder Området är röjt genom fastighetskontorets försorg, men växer nu bitvis igen. Området betas delvis, dock inte tillräckligt för att hindra igenväxning. Betet måste intensifieras och obetydlig buskröjning då och då företagas. Fler ristar behövs.

- 1 Odlingar
- 2 Stenkällare
- 3 Ruinkomplex
- 4 Gammal väg
- 5 Fångstrop

250 m

102 Björnsjöbacka

Motivering Välbevarat exempel på de ensamgårdar som upptagits djupt inne i Vättlefjäll senast under 1500-talet.

Beskrivning De tidigaste skriftliga källorna rörande bebyggelsen i Vättlefjäll är från 1500-talet (undantag Björnsjöås, som nämns redan på 1300-talet). På 1500-talet fanns redan alla de gårdar som ännu existerar i området. Bebyggelsens ursprung ligger därför sannolikt i medeltid. Orsaken till att dessa gårdar upptagits redan så tidigt är ännu dunkelt. Björnsjöbacka utgör det bäst bevarade exemplet på dessa små hemman med relativt god tillgång till odlingsbar jord och stora betesområden i utmarkerna. Inom Björnsjöbacka finns spår av äldre byggnader, jordkällare, fägata, hålvägar och äldre hägnadssystem.

Gårdsbebyggelsen omfattar relativt välbevarad manbyggnad och vinkelbyggd ekonomibyggnad båda troligen från sekelskiftet. Dessutom finns en jordkällare.

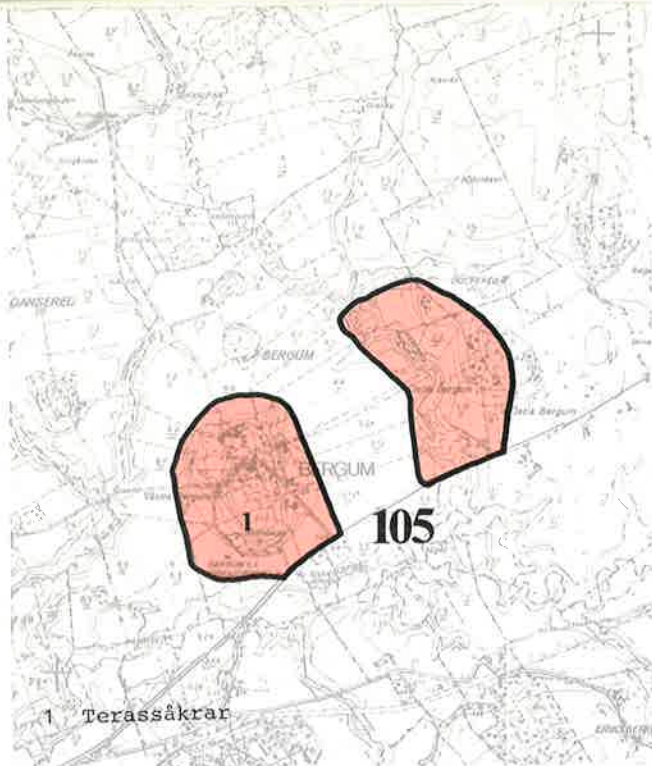
Ägoförhållanden Kommunägt

Planförhållanden Kommunöversikt F 4, R 1, R 5

Skyddsbehov Området bör hållas i hävd och bebyggelsen bevaras. Ingrepp som utplånar äldre kulturlandskapsspår bör undvikas.

Åtgärder Området är idag väl hävdad vad marken beträffar. Under förutsättning att området sköts som nu erfordras ingen åtgärd.

105 Snipeberget, Bergum

Motivering På Snipeberget finns en koncentration av odlingsspår och bosättning från flera skilda perioder. Bl a finns här det bästa exemplet på terrassåkrar i kommunen. Dessa går förmodligen tillbaka åtminstone till vikingatid. Västra och Östra Bergums byar utgör goda exempel på den bebyggelse som är karakteristisk för Lärjeåns dalgång. Området är upptaget i fysisk riksplan.

Beskrivning Västra Bergums by med medeltidskyrkan på Snipeberget har varit centrum för Bergum sedan gammalt. Inom området finns ett parti med terrassåkrar. Här kan identifieras återtegar från storskifteskartan (1796) och från laga skifteskartan (1840). Dessutom finns spår av ett äldre odlingsystem, troligen från medeltid eller vikingatid. Byarnas bebyggelse är huvudsakligen från 1800-talets andra hälft. Se även BP: nr O 23.

Ägoförhållanden Delvis kommunägt

Planförhållanden Kommunöversikt R 5, R 7, R 8

Skyddsbehov För förståelsen av byarnas ursprungliga funktion bör anslutande område behållas som jordbruksmark. Jordbruket kan rationaliseras. De gamla odlingsspåren och vägsystemet på Snipeberget bevaras. Alla ingrepp i området måste ske i samråd med museerna.

Åtgärder Fortsatt jordbruk. Området med terrassåkrar är upptaget i fornvårdsprogrammet. Dessa hålles öppna och betade. En av terrasserna är idag plöjd. Odling kan accepteras här, men får inte utvidgas, då detta skulle förstöra terrasskanterna.

127 Torslanda

Motivering Välbevarat komplex av bebyggelse- och odlingsrester på ofri grund i utmarken. Sannolikt backstugor (1800-tal?).

Beskrivning Tre skilda komplex av husgrunder och mycket små inhägnade åkrar. Troligen exempel på de allra enklaste bosättningarna i utmarken, sannolikt från tidigt 1800-tal.

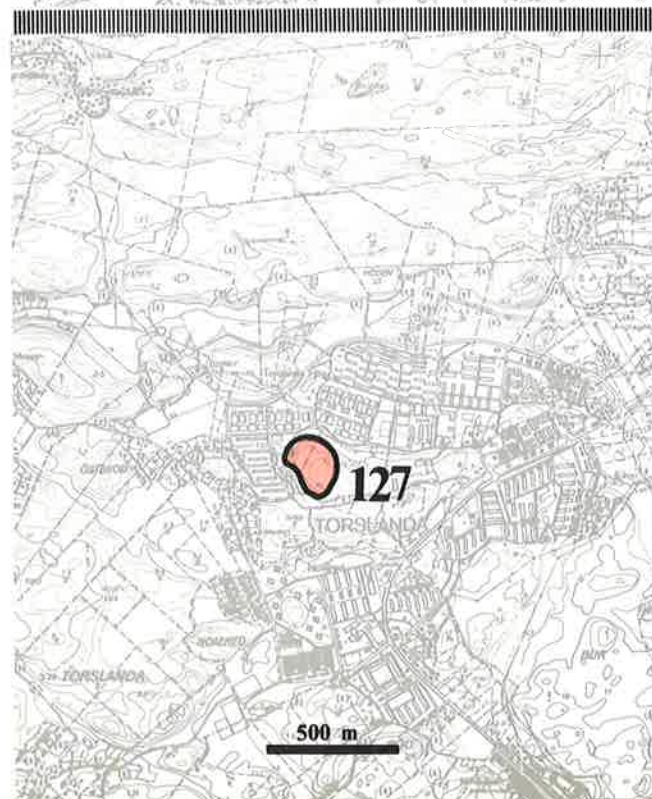
Ägoförhållanden Kommunägt.

Planförhållanden Kommunöversikt D 1.

Lagskydd Området skyddas genom fornminneslagen.

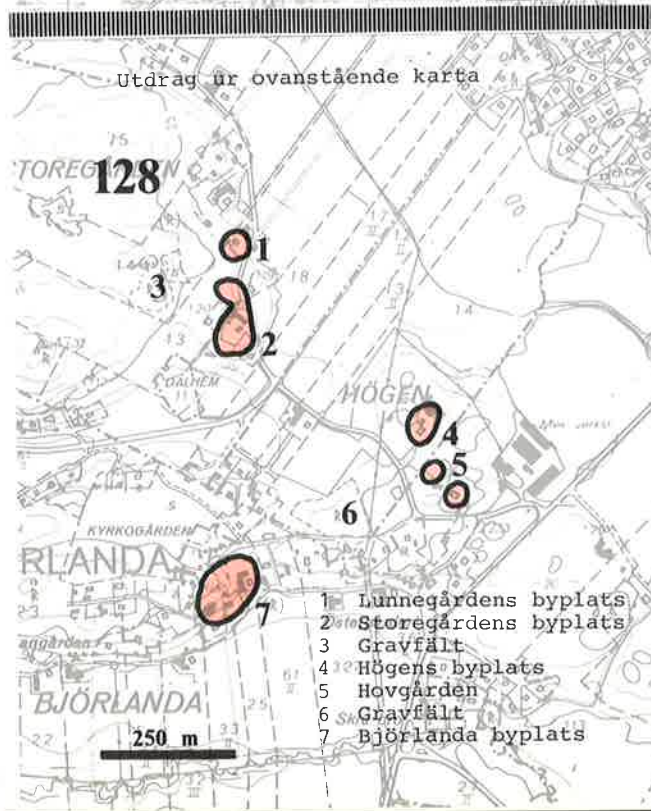
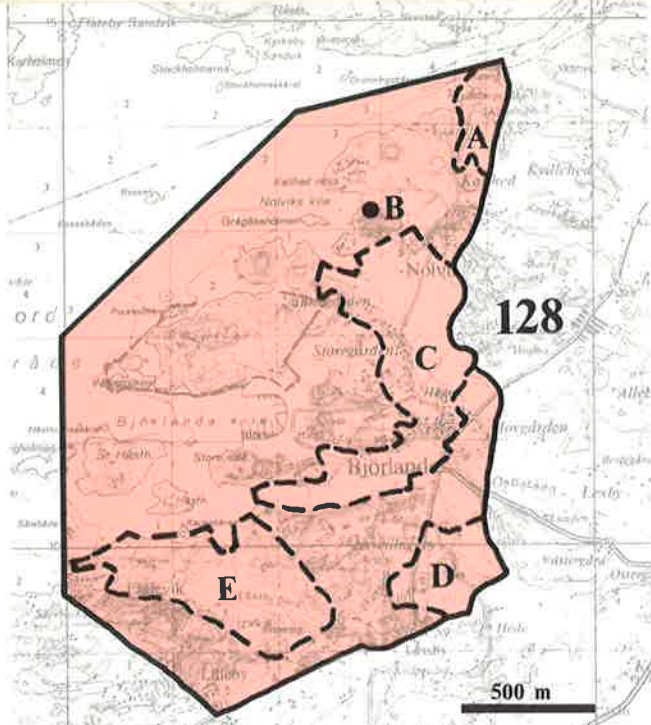
Skyddsbehov Husgrunderna och inhägnaderna bevaras.

Åtgärder Obetydlig röjning.

128 Björlandaområdet

Beskrivning och värdering Området är starkt varierat och innehåller såväl odlad bygd som yttersta havsbad. Det är ett gränsoområde mellan Torssländas karga bergsbygd och Säves öppna lerslätter. Området har därför dragit till sig bebyggelse, karakteristiskt för såväl bergs- som slättområden. Där finns också ett rikt urval av minnen från olika tider bevarade. Området utgör ett representativt stycke Hisingen. Kulturlandskapets framväxt kan väl åskådliggöras. Upptaget som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan. Se även BP: nr 0 21.

Planförhållanden Kommunöversikt D 1, F 2, R 1, R 3, R 4, R 5, R 6, R 7, R 8, R 10, R 11

Skyddsbehov För hela området gäller att all planering avseende marken och byggnadernas yttre måste ske i samråd med museerna.

A. Kippholmen-Kallhed

Motivering Rester av skansanläggningar samt relativt välbevarade gårdar med manbyggnader på enkel bredd.

Beskrivning Ute vid Nordre Älv rester av två skansar från ca 1720. I anslutande område Kippholmen 1:11 med en manbyggnad troligen från 1700-talets slut.

Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Skansanläggningarna och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Skansanläggningen ingår i fornvårdsprogrammet. Bete önskvärt. Anslutande område bör behållas som jordbruksmark. Vägsträckningar, hägnader mm bör bevaras.

B. Kallhed 1:16

Se BP: nr O21

C. Björlanda, Högen, Storegården, Lunnegården, Hovgården

Motivering Området åskådliggör kulturlandskapet under vikingatid, medeltid, 1700-tal samt 1800-tal (efter laga skiftet).

Beskrivning Under vikingatid fanns sannolikt minst två gårdar på Björlandakullen. Därav vittnar två gravfält. Åtminstone en av dessa bar

sannolikt namnet Björlanda. 1388 omtalas Björlanda och Högen för första gången i skriftliga källor. Då fanns ca 5 gårdar i Björlanda (osäkert om Högen var bebyggt). Sannolikt har Hovgården tillkommit under 1400-talet. Storegården och Lunnegården omtalas först under 1500-talet. Möjligen har Storegården och Högen en gång utgjort delar av Björlanda by. Skiften från 17- och 1800-talen tyder på äldre sammanblandning av ägorna mellan åtminstone Högen, Storegården, Lunnegården och Hovgården. Det är alltså möjligt att en stor Björlandaby delats i flera enheter under medeltid. Byns betydelse understrykes av att Björlanda tidiga medeltidskyrka lagts på byns mark. För samtliga hemman kan den gamla byplatsen ännu påvisas, sådan som den redovisas vid 1800-talets mitt. Samtliga hemman utom Lunnegården har ännu gårdsbebyggelse på sin gamla byplats. Lunnegården däremot flyttade vid laga skiftet 1846 ut till helt nytt läge längst i norr. De fossila åkerspår som finns strax nordväst om byggnaderna på Lunnegården 1:3 återfinns dock inte på någon karta. Möjligen kan de tillhöra ett 1700-talstorp, som dock var försvunnet 1813. Den bild av "radbyar" som gårdarna runt Björlandakullen idag uppvisar är således åstadkommen först vid laga skiftet vid mitten av 1800-talet, då utglesning av byarna förekom.

Först under början av 1800-talet uppodlades också lerslätterna i öster och söder. Dessförinnan hade lerslätterna utgjort slätteräng medan åkern låg på de högst belägna partierna mot berget. Bete har skett på bergspartierna och strandängarna. Ovanstående utveckling kan ännu idag lätt åskådliggöras på platsen. Nuvarande byggnader är i huvudsak från 1800-talets senare hälft.

Ägoförhållanden Mindre del kommunägt

Skyddsbehov Jordbruket bibehålles. Rationaliseringar kan i viss utsträckning accepteras efter samråd med museerna. Vägsträckningarna bibehålles oförändrade. Nybebyggelse bör i princip endast ske efter jordbrukets behov.

Åtgärder Gravfältet vid Storegården ingår i fornvårdsprogrammet. Någon röjning av bergsslutningarna i östra delen behövs, ca 2 ha. Flotsatt och utvidgat bete på bergsslutningarna fr a i östra delen av Björlandakullen. Partiet med fossila åkerspår nordväst om Lunnegården betas.

D. Kvisslungeby

Motivering Åskådliggör kulturlandskapet från vikingatid och 1700-tal. Byn är ett fint exempel på bebyggelsegrupp som behållit sin karaktär av oskiftad by. Till byn hör ett gravfält från järnåldern, vilket är ett av kommunens tydligaste järnåldersgravfält.

Beskrivning By belägen på moränhöjd med intilliggande gravfält. Gravfältet har varierande gravformer och har sannolikt varit ett bygravfält och byn bör ha legat på samma plats åtminstone sedan vikingatiden. Byn har behållit sin karaktär av oskiftad by. De flesta av byggnaderna är från 1800-talets andra hälft. Ett par manbyggnader har mycket välbevarad exteriör.

Ägoförhållanden Mindre del kommunägd.

Skyddsbehov Gravfältet och byn bevaras i ett jordbrukslandskap.

Åtgärder Området kring byn och gravfältet bibehålles som jordbruk med bete eller odling. Bykullens norra del och gravfältet betas. Gravfältet ingår i fornvårdsprogrammet.

E. Bronsålderssundet

Motivering Området åskådliggör den äldre bronsålderns kulturlandskap med kalbetade bergsområden.

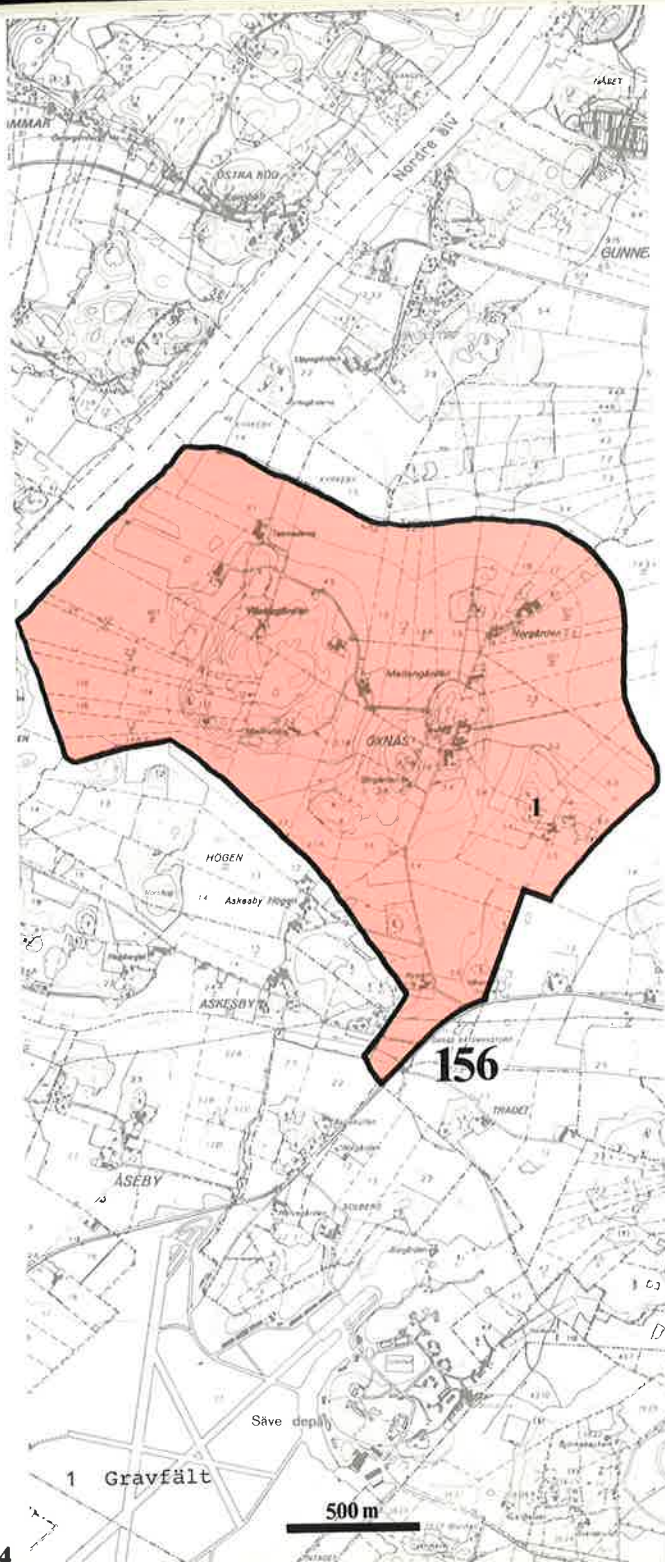
Beskrivning Norra delen av det sund som under bronsåldern gick tvärs över Hisingen från Arendal till Björlanda Kile. Längs stränderna av detta sund har de stora gravrösena från bronsåldern lagts i ett öppet, betat kulturlandskap. I dalgången ner mot sundet har boplatserna legat. De visar sig idag genom avslag och avfall av flinta, synlig i öppen jord. I områdets södra del ligger två relativt välbevarade gårdar från 1800-talet.

Ägoförhållanden Liten del kommunägt.

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras. Ingen exploatering inom området annat än för jordbrukets ändamål. I samband med tillstånd till undersökning av rösena vid södra delen av sundet för industrierna på Hisingen förklarades att norra delen av sundet måste bevaras.

Åtgärder För att sundet skall kunna upplevas och demonstreras är det nödvändigt att jordbruksmarken hålls hävdad som nu. Fortsatt bergsbete bör ordnas. Samtliga fornlämningar är upptagna i fornvårdsprogrammet.

156 Öxnäs

Motivering Området åskådliggör vikingatida boplattningsområde i centralbygden, 1700-talsbyn, 1800-talsbyn (=förhållandena efter laga skiftet). Inom området finns rikligt med fossila åkerlämningar.

Beskrivning Öxnäs läge på en moränkulle i den centrala Sævebygden och med intilliggande gravfält gör det tämligen säkert att byn har anor åtminstone från vikingatid. Öxnäs omnämns första gången 1388. De uppgifter som finns att tillgå för medeltid t o m 1500-talet anger 5-7 gårdar inom byn. Sannolikt har ett par gårdar tillfälligt legat öde under 1500-talet, men tagits upp igen under samma århundrade. Den tidigaste kartan över Öxnäs är storskifte på inägo 1783. Då skiftas inägorna mellan 5 gårdar (Mellangården, Norrgården, Sörgården, Västergården, Östergården). Kartbilden visar emellertid en mängd hus. Var och en av de fem gårdarna har varit uppdelade mellan flera brukare. Det bör ha varit ca 20 brukningsenheter i Öxnäs 1783. Storskifteskartan visar att själva byplatsen bör ha varit gemensam för samtliga gårdar. Däremot har naturligtvis de små åkerlapparna (kålgårdar d v s trädgårdar) uppe på bykullen varit i enskild ägo. Vid laga skiftet 1836 har Öxnäs by 26 gårdar, alla samlade inom byplatsen. Vid skiftet delades dock själva byplatsen. Några gårdar skulle ligga kvar. De andra gårdarna fick flytta från den gamla byplatsen och ligger nu spridda inom byns ägor.

Det vikingatida och medeltida åkerbruket skedde på de grusiga sluttningarna längs kullarna ner mot lerslätterna. Lerslätterna användes som äng. Först i slutet av 1700-talet kunde lermarkerna plöjas. Storskifteskartan 1783 visar ett övergångsskede, d v s den tid när lermarkerna börjas tas i anspråk. Redan vid den tiden har man lagt ner en del åker på grusmark och i stället nyttjat området för bete. Rikligt med spår av sådana åkrar, odlade före 1783, kan påvisas.

Vid laga skiftet 1836 flyttade en del gårdar ut från byplatsen. Dessutom har man övergivit ytterligare åker på grusmark. Även detta kan påvisas. I stället har mycket mera mark tagits upp till åker på de stora lerområdena mot Kvillen. En jämförelse mellan laga skifteskartans gränser och gränserna på dagens karta visar att inga större förändringar sedan har skett efter 1836.

Öxnäs visar alltså idag de stora dragen av jordbrukets utveckling från järnålder till laga skiftet.

Ägoförhållanden Ca halva området kommunägt.

Planförhållanden Kommunöversikt F 2, R 7, R 8

Skyddsbehov Området, som hävdas väl idag, bibehålls som jordbruksbygd. Inga rationaliseringar bör göras, som innebär omdisposition av marken. Bete fortsättes, även på bergsområdena.

Åtgärder Under förutsättning att jordbruk kan bedrivas som idag behövs inga åtgärder vidtagas.

- 1 Röse, stensättningar
- 2 Gravfält
- 3 Torpgrund

162 Bolsten

Motivering. Bästa exemplet på bebyggelseområde från yngre bronsålder/äldre förromersk järnålder. Välbevarat torpområde, karakteristiskt för bebyggelse på ofri grund i utmarkerna under 1700-1800-talen. Området är upptaget i fysisk riksplan.

Beskrivning Röse och stensättningar (RÖ 14), belägna på en bergsplatå med vid utsikt. Äldst i denna gravgrupp är röset - troligen från bronsålderns mitt. Något yngre bör stensättningarna vara. I dalgången öster om bergsplatån finns ett gravfält (RÖ 15) med domarringar och resta stenar, troligen från den äldsta delen av järnåldern. Dalgången är uppfylld av morängrus, är fri från block och har varit möjlig att odla. Fornlämningsområdet är karakteristiskt för de bebyggelselagen man valt under yngre bronsålder och äldsta järnålder.

En välbevarad torpgrund finns i sydöstra delen av området. Torpområdet är väl avgränsat med ännu väl påvisbara bebyggelse rester samt åker, äng, trädgård och väg, som tillhört torpet. Torpet har legat på ofri grund i utmarken.

Ägoförhållanden Kommunägt.

Planförhållanden Kommunöversikt R 6

Skyddsbehov Fornlämningarna och torpområdet bevaras.

Åtgärder Röset och stensättningarna samt gravfältet är upptagna i fornvårdsprogrammet. Rökning av torpområdet ca 3 ha.

164 Hakered

Motivering Exempel på område, som uppodlats under medeltid. Välbevarad gårdsbebyggelse (Hakered 1:3) från 1800-talets andra hälft.

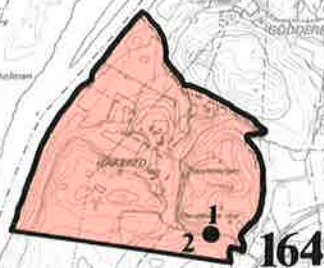
Beskrivning Utvecklingen i Göteborgsområdet har tolkats så att bebyggelsen under tidig medeltid expanderade ut från de centrala jordbruksbygderna mot odlingsbara delar av utmarken. I första hand togs då i anspråk dalgångar med väldränerade grusiga jordar. En sådan bosättning är Hakered, i skriftliga källor omnämnt första gången 1354. Området har kartlagts först vid laga skiftet 1837 då det delades mellan två gårdar, ännu bestående. Med hjälp av laga skifteskartan kan rekonstrueras vad som sannolikt är den äldsta bosättningens ungefärliga inägoomfattning. Den äldsta gårdsplatsen är sannolikt den där bebyggelsen till Hakered 1:3 nu ligger. Nedfarten till Hakered har uppenbarligen alltid gått i nuvarande vägen. Längs östra partiet av denna väg finns i ett nu trädbevuxet område åkerspår. Där fanns ingen odling vid laga skiftet 1837. Odlingarna hör troligen samman med en tidigare torpbebyggelse. Hela Hakered är idag mycket väl hävdad. Nämnas bör också att inom området finns en stor fornborg. Se även BP: nr E75

Ägoförhållanden Delvis kommunägt.

Planförhållanden Kommunöversikt F 2, R 1

Skyddsbehov Området bibehålles så intakt som möjligt. Rationaliseringar, som innebär förändringar av vägar, hägnader eller annan markdisposition bör ej ske.

Åtgärder Fornborgen ingår i fornvårdsprogrammet. För övriga delar gäller att inga åtgärder erfordras under förutsättning att området brukas som nu.

- 1 Gammal tillfart
- 2 Åkerspår

500 m

Övriga områden

1 VÅRDKASE LINDÅS

Motivering Säkrast och bäst påvisbara exempel på vårdkase inom Göteborgsområdet.

Upptagen som enstaka punkt i kulturhistorisk utredning till Askims generalplan 1970.

Beskrivning Röse och stenhägnad (As 83) som enligt tradition och på sitt utseende skall tolkas som vårdkase med grund till bevakningshydda.

Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Vårdkaset och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Obetydlig röjning.

3 BOPLATSOMRÅDE BILLDAL

Motivering Askim har haft en mängd stenåldersboplatser. Terrängen kring dessa är numera starkt omvandlad. Endast i Billdal finns numera ett sammanhängande område med ett flertal stenåldersboplatser i påvisbara karakteristiska terränglägen.

Upptaget som område inom vilket delar bör bevaras i kulturhistorisk utredning till Askims generalplan 1970.

Beskrivning Boplatssområde med karakteristiska boplatslägen av olika typer. Dessa är möjliga att påvisa i terrängen trots att området är bebyggt med sommarstugor.

Ägoförhållanden Mindre del kommunägt.

Skyddsbehov Då det är viktigast att kunna påvisa boplatsernas terränglägen måste man vid planering ta hänsyn till områdets topografi. Sprängningar och schaktningar som förändrar den topografiska bilden undviks.

Åtgärder Inga.

5 BILLDALS GÅRD MED OMGIVNING

Området är upptaget i fysisk riksplan. Se BP: nr O 25.

Planförhållanden Kommunöversikt R 3, R 6, R 7, D 1.

Kommentar Anslutande område norr om parken behålles som jordbruksmark. Gården är föreslagen som byggnadsminne. Parken som utgör en viktig del i anläggningen bör restaureras.

6 STORA AMUNDÖN Se kulturlandskapet

7 F D LANTGÅRD I SKINTEBO

Se BP: nr E16, Skintebo 10:1

8 VILLA DALFRID

Se BP: nr E15, Skintebo 2:25

Kommentar Villan är föreslagen som byggnadsminne. Omgivande park bör bevaras.

9 BROTTKÄRRS BY

Se BP: nr E9, Brottkärr 1:208, 1:255, 1:24

10 F D LANTGÅRD UTFLYTTAD FRÅN BROTTKÄRRS BY

Se BP: nr E10, Brottkärr 2:109

11 DOMARRING HOVÅS

Motivering Den enda bevarade domarringen i Askim. Upptagen som enstaka punkt i kulturhistorisk utredning till Askims generalplan 1970.

Beskrivning Domarring (As 44) som består av 15 klumpstenar. Det är troligt att domarringen legat på ett gravfält vilket blivit förstört under äldre tider.

Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Domarringen och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

12 HÄLLRISTNING HOVÅS

Motivering Unikt motivval av diande kalv.

Upptagen som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Hällristning (As 31) med 7 figurer: 3 skepp, 3 djurfigurer och en oklar figur. Bland djurfigurerna finns en diande kalv.

Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Hällristningen och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Inga.

13 HÄLLRISTNING HOVÅS

Motivering Innehåller en rik blandning av fängst- och jordbruksristning. Upptagen som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Hällristning (As 27) med 15 figurer: skepp, djurfigurer, fotsulor mm.

Ägoförhållanden Ligger på enskild tomtmark mellan ett äldre och ett yngre boningshus.

Skyddsbehov Hällristningen och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Inga.

14 RÖSESTRÅKET LÄNGS KUSTEN

Motivering och beskrivning Sammanhängande stråk av stora gravrösen. Längs stora delar av Sveriges kuster går ett stråk av stora gravrösen från bronsåldern. De har legat nära dåtida stranden (i Göteborgsområdet 8-10 m högre än nu). Betydelsen av detta stråk är inte fullt känt. Sannolikt skall fornlämningarnas läge kopplas till den äldre bronsålderns färdvägar (till fiskevattnen, för handel och samfärdsel). Det är viktigt att detta sammanhängande rösestråk inte bryts. Stora ingrepp har redan gjorts på Hisingen inom södra delen av det s k Bronsålderssundet i samband med exploatering för industribyggnad. Göteborgsområdets rösestråk har en fortsättning såväl norrut som söderut längs västkusten.

En del av rösena ingår i nr 128 i Björlandaområdet och en del i nr 24 Önneredsområdet. Övriga rösen, som ingår i ovannämnda rösestråk, har samtliga åsatts nr 14. För dem gäller:

Skyddsbehov Rösestråket bevaras.

Åtgärder De flesta av rösena ingår i fornvårds-

programmet. För övriga erfordras obetydlig röjning.

15 FORNBORG MARHOLMEN

Motivering Askims enda fornborg. Den enda inom Göteborgsområdet som har klar anknytning till vattnet.

Upptagen som enstaka punkt i kulturhistorisk utredning för Askims generalplan 1970.

Beskrivning Fornborg (As 2).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Fornborgen och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Obetydlig röjning.

16 F D LANTGÅRD, UTFLYTTAD FRÅN HULTS BY

Se BP: nr E14, Hult 5:65

17 STENSÄTTNING KOBBERGÅRDEN

Motivering Välbevarad oregelbunden stensättning. Ett stort antal sådana, till det yttre obetydliga fornlämningar av denna typ har tidigare funnits i Askim.

Upptagen som enstaka punkt i kulturhistorisk utredning för Askims generalplan 1970.

Beskrivning Oregelbunden stensättning (As 11). Gravanläggning från övergången mellan brons- och järnålder.

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Stensättningen och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Obetydlig röjning.

18 LÅNGRÖSE KOBBERGÅRDEN

Motivering Det enda bevarade långröset med inlands läge. Övriga långrösen har legat direkt anknutna till vattnet. Anläggningen är tämligen välbevarad.

Upptagen som enstaka punkt i kulturhistorisk ut-

redning för Askims generalplan 1970.

Beskrivning Långröse (As 18).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Långröset och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

19 ASKIMS KYRKLYCKA

Motivering Detta område har varit centrum i Askim sedan järnåldern och är dessutom det enda ställe i socknen där man genom fornlämningar och bebyggelse kan följa en kontinuerlig utveckling från förhistorisk tid till nutid.

Upptaget som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Randmorän med välbevarat gravfält från yngre järnålder (As 7) samt medeltida kyrkogård och kyrkplats (As 9). Gravfältet, som är upptecknat redan på 1600-talet, är ett av Göteborgsområdets största med sammanlagt ca 80 gravar. De flesta av dessa är runda stensättningar, men även skeppssättningar förekommer.

Ägoförhållanden Ej kommunägd. Markägare är kyrkan.

Skyddsbehov Gravfältet med undantag för mindre del i väster som skadats genom stormfällning och närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Gravfältet ingår i fornvårdsprogrammet.

Kommentar Områdets värde kommer avsevärt att minska när den planerade utbyggnaden av Askims stationsväg i områdets södra del genomförs.

20 HULTS BY

Se BP: nr E11-13, Hult 1:52, 2:3 och 4:29

21 HÄLLRISTNINGAR HULT

Motivering En av kommunens 6 bildristningar.

Upptagna i kulturhistorisk utredning till Askims generalplan 1970.

Beskrivning Hällristningar (As 87) på två intill varandra liggande hällar, båda med skeppsformiga figurer.

Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Hällristningarna och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

22 ÅNGÅS GÅRD I VÄSTRA FRÖLUNDA

Se BP: nr E50, Stg 19126

23 HÄLLKISTA TOFTÅSEN

Motivering Bäst bevarade hällkistan i södra delen av kommunen.

Beskrivning Hällkista (VF 35) i omgivande röse. Intill ligger ett par stensättningar (VF 150).

Ägoförhållanden Kommunägd mark.

Skyddsbehov Hällkistan och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

24 ÖNNERED

Se kulturlandskapet.

25 F D LANTGÅRD ÖNNEREDSVÄGEN 69 A

Se BP: nr E120, Stg 17455

26 LANTGÅRD, ÖNNERED

Se BP: nr E121, Stg 17610

Kommentar Gården har föreslagits bli använd för lantgårdsverksamhet. Detta är ur kulturhistorisk synpunkt lämpligt. Så stor del av omgivande kulturlandskap som är möjligt bör bevaras.

27 F D LANTGÅRDAR I FISKEBÄCK

Se BP: nr E30, Stg 17673 och 17683

28 BJÖRNEKULLA GÅRD, F D LANTGÅRD

Se BP: nr 108, Stg 18633

29 HÄLLRISTNING PÅVELUND

Motivering Enda bildristningen i Västra Frölunda. Läget, på en sluttande berghäll, vilken översilas av vatten, är karakteristiskt.

Beskrivning Hällristningen (VF 68) består av osäkra figurristningar, möjligen skeppsbilder, och ca 25 skålgropar.

Ägoförhållanden Ej kommunägt

Skyddsbehov Hällristningen och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

30 SALTHOLMENS VARMBADHUS OCH CAFE

Se BP: nr E115

Kommentar Varmbadhuset är föreslaget till byggnadsminne. Hela området Saltholmen-Längedrag har kulturhistoriskt intresse som exempel på rekreationsområde som vuxit fram från 1800-talets mitt.

31 PÅVELUNDSTORPET

Se BP: nr E73, Stg 18724

Kommentar För miljön kring torpet är det väsentligt att ett anslutande grönområde bibehålles.

32 GRIMMEREDS BY

Se BP: nr O18

33 FORNBORG SLOTTSSBERGET

Motivering Välbevarad fornborg söder om älven.

Beskrivning Fornborg (VF 119) och inom denna ett röse (VF 118), intill och öster om fornborgen ligger ett gravfält med flera domarringar (VF 97) och en stensättning (VF 96).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Fornlämningarna och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

34 ECKRANS GÅRD, F D LANTGÅRD

Se BP: nr E114, Stg 20062

35 RÖSEN ÄNGGÅRDSBERGEN

Motivering Exempel på gravrösen från bronsåldern med inlandsläge.

Beskrivning Rösen (VF 90, Gö 195, Gö 196) och stensättningar (VF 167, Gö 191, Gö 197, Gö 199).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Rösena och stensättningarna med omgivning bör bevaras.

Åtgärder Obetydlig röjning.

36 NYA VARVET

Området är upptaget i fysisk riksplan.
Se BP: sid 176

Planförhållanden Kommunöversikt R 7, R 11

Kommentar I statens ägo. Ett 10-tal byggnader är byggnadsminnesmärken. Inom området ligger rester av försvarsverk på Billingen. Skyddas genom fornminneslagen. Hela miljön har stort kulturhistoriskt värde och utgör en viktig del av stråket längs södra älvstranden. Området bör bevaras och om möjligt öppnas för allmänheten.

37 LILLA ÄNGGÅRDEN THORILD WULLFSGATAN

Se BP: nr E119

38 SLOTTSSKOGSVÄLLEN

Se BP: nr E81

Kommentar Slottsskogen har traditioner som rekreativområde för Göteborgs invånare åtminstone sedan 1700-talet. 1875 började arbetet med parkanläggningarna. Förutom Slottsskogsvallen, Naturhistoriska museet och vattentornet "Utsikten" finns här flera byggnader av kulturhistoriskt intresse bl a allmogebyggnader hitflyttade i början av 1900-talet. Slottsskogen som helhet utgör en mycket värdefull miljö.

39 BOTANISKA TRÄDGÅRDEN. ENTRÉN, STORA ÄNGGÅRDEN MM

Se BP: nr E 116-118

Kommentar Se Änggårdens villaområde (nr 40).

40 ÄNGGÅRDENS VILLAOMRÅDE

Se BP: nr O10

Kommentar Området gränsar till Botaniska trädgården. Inom nordvästra delen av denna ligger entrébyggnaderna, Stora Änggården samt tre hitflyttade byggnader som är upptagna i BP (E:116-118). Villaområdet tillsammans med denna del av trädgården utgör en kulturhistoriskt värdefull miljö.

41 BROSTRÖMSKA STIFTELSEN, PENSIONÄRSHEM, RADHUS

Se BP: nr E53-55, 51 kv Vitsippan 2, och 13-20 46 kv Murgrönan

42 KUNGSLADUGÅRD LANDSHÖVDINGEHUS OCH KOLONISTUGOR

Se BP: nr O9

Kommentar Gröna vallen, Älvsborgsgatan med planteringar och Älvsborgsplan utgör värdefulla inslag i miljön. Bör bevaras. Kontakten mellan Koloniträdgårdarna och Slottsskogsområdet bör bibehållas.

43 KLIPPAN OCH F D CARNEGIEBRUKET

Se BP: nr O13

Kommentar För helhetsmiljön är det väsentligt att nuvarande strand- och kajlinje ej förändras och att kontakten mellan älven och bebyggelsen bibehålles. Ingår som en mycket viktig del i stråket längs Södra Älvstranden. Se även Staden inom vallgraven (nr 69).

44 TAUBSKA Huset KUSTENS VÄRDHUS STORA MAJVIKEN

Se BP: nr E62-64

Kommentar Se Staden inom vallgraven (nr 69).

45 F D OLSSONSKA SKEPPSREDARGÅRDEN, ALLMÄNNA VÄGEN 48

Se BP: nr E61, Stg 7772

46 MAJORNA, GATENHIELMSKA RESERVATEN, LANDSHÖVDINGEHUS MM

Se BP: nr O8A-C

Kommentar Gatenhielmska husets forna trädgård bör iordningställas på sådant sätt att den avsluter till tidigare utseende. Söderlingska trädgården bör bibehållas. Karl Johans Torg bevaras som öppen plats.

47 VATTENTORNET "UTSIKTEN" I SLOTTSSKOGEN

Se BP: nr E82, Stg 8315

Kommentar Se Slottsskogsvallen (nr 38).

48 SJÖMANSSÄLLSKAPETS BOSTADSHUS, SJÖMANSGATAN

Se BP: nr E84, 32 kv Lustgården

49 PUMPSTATION NÄRA SLOTTSSKOGEN

Se BP: nr E72, 24 kv Masthuggsberget 5

50 AVLOPPSPUMPSTATION VID MASTHUGGSKAJEN

Se BP: nr E67, 25 kv Vässingen

Kommentar Se staden inom vallgraven (nr 69).

51 NATURHISTORISKA MUSEET

Se BP: nr E80

Kommentar Se Slottsskogsvallen (nr 38).

52 LANDALA EGNAHEM

Se BP: nr O6

53 GIBRALTAR HERRGÅRD

Se BP: sid 178

Kommentar I statlig ägo.

54 LYCKHOLMS BRYGGERI

Se BP: nr O17

55 KALLEBÄCKS KÄLLA

Se BP: nr B12, Stg 12957

Kommentar Anläggningen är inregistrerad som byggnadsminne. Se även Stora Torp (nr 62).

56 F D KALLEBÄCKSSKOLAN OCH VATTENRESERVOAR

Se BP: nr E51-52, Stg 12964

Kommentar Se Stora Torp (nr 62).

57 HÄLLKISTA OCH KOLERAKYRKO GÅRD KALLEBÄCK

Motivering Hällkista med karakteristiskt läge neddragen på slutningen av ett bergsparti. Kolerakyrkogård från 1800-talets koleraepidemi. Upptagen i museernas utredning angående Delsjöreservatet 1969.

Beskrivning Hällkista (GÖ 142) i omgivande hög. Kyrkogård omgiven av stenvmur. Minnessten.

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Hällkista och kyrkogården med närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

58 SKÅRS HERRGÅRD

Se BP: nr E77, Stg 10888-9

59 TORPET LYCKAN INOM DELSJÖOMRÅDET

Se BP: nr E79, Stg 10471

Kommentar Se Stora Torp (nr 62).

60 F D VATTENVERKET SJÖLYCKAN INOM DELSJÖOMRÅDET

Se BP: nr E97, Stg 11649, 11652

Kommentar Se Stora Torp (nr 62).

61 TORPET SJÖBO INOM DELSJÖOMRÅDET

Se BP: nr E96, Stg 11648, 11651

Kommentar Se Stora Torp (nr 62).

62 GÅRDSANLÄGGNINGEN STORA TORP

Se BP: nr B26, Stg 10479

Kommentar Gården är föreslagen som byggnadsminne med visst skyddsområde. Av vikt för miljön är att nybebyggelse i närmaste omgivningen begränsas.

Stora Torps ursprungliga ägoområde ingår i Del-

sjöreservatet. Inom reservatet ligger dessutom flera ur kulturhistorisk synpunkt värdefulla objekt vilka är beroende av att området som helhet får bibehålla sin nuvarande karaktär.

63 STORA GÅRDA

Se BP: nr E78, Stg 10428

64 BÖ HERRGÅRD

Se BP: nr E26, Stg 10172

Kommentar Gården ligger inom park som bör bevaras.

65 DEL AV F D LILLA TORPS GÅRD

Se BP: nr E98, Stg 11652

Kommentar Se Stora Torp (nr 62).

66 KVARNEN SUSAREN INOM DELSJÖOMRÅDET

Motivering En av de få kvarnlämningarna inom denna del av kommunen. Viktigt objekt inom Delsjöreservatet. Se även Stora Torp (nr 62).

Upptagen i museernas utredning avgående Delsjöreservatet 1969.

Beskrivning Kvarngrund och vattenränna av huggna stenar.

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Kvarnlämningen bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

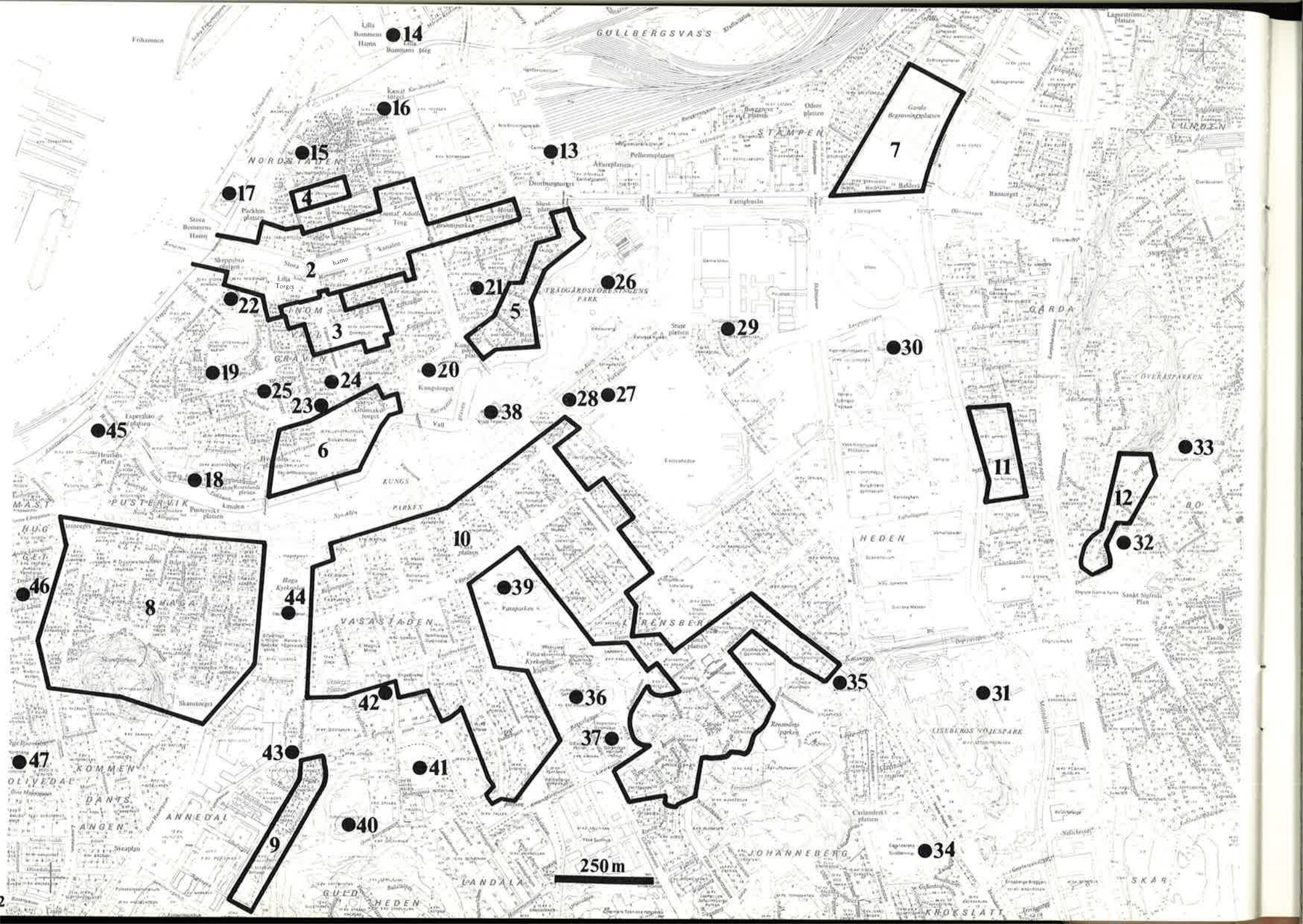
67 VILLABYGGNAD KOPPARORMSGATAN 8

Se BP: nr E27, Stg 10051

68 KÄLLTORPS GÅRD

Se BP: nr E56, Stg 8631

Kommentar Se Stora Torp (nr 62).

69 CENTRALA GÖTEBORG

1. Stadskärnan inom vallgraven, vallgravsstråket, hamnområden mm.

Se BP: nr 01A

I BP anges bl a följande skyddsanvisningar för stadskärnan inom vallgraven:

"Kvarvarande delar av befästningsanläggningarna såväl över som under mark skyddas genom fornminneslagen. För följande synliga delar skall ej ett borttagande tillstyrkas: Bastionsuddarna (såväl mot vallgraven som på Otterhällan), Bastionen Carolus undecimus rex och Vallgraven".

"Gatunätet, Stora Hamnkanalen och parkområdet inom Nya Allén bör ej förändras". - "Kontakten mellan bebyggelse, kanaler, kajområdet och älven bör bibehållas."

För att stadskärnans och hamnområdets kulturhistoriskt värdefulla miljö skall bibehållas krävs således inte bara att enstaka byggnader eller byggnadsområden bevaras utan också att stadsplanen och vissa särdrag i stadsbilden bevaras. I detta sammanhang bör följande särskilt framhållas (Se även BP: kap. 5.8):

När befästningarna runt staden revs i början av 1800-talet gjordes en första utvidgning av stadsområdet längs vallgravsstråket. Innanför vallgraven väster om Kungssportsplatsen gjordes en öppen stadsplan med fritt liggande allmänna byggnader och en rad torg. Denna karaktäristiska öppenhet i stadsplanen längs vallgraven är ett särdrag som bör bibehållas.

Utänför vallgraven planterades Nya Allén 1823. Området mellan vallgraven och Nya Allén från Rosenlundsbron till Fattighusån, iordningställdes som park på 1840-talet. Inom detta stråk anlades Trädgårdsföreningen. Stora Teatern som uppfördes 1856-59 är i övrigt den enda byggnaden här. Detta grönstråk utgör ett av de mest markerade särdragen i Göteborgs centrala delar och bör få behålla sin nuvarande karaktär.

Stora Hamnkanalen var fram till 1850-talet Göteborgs hamn. 1850-1920 utbyggdes kajer längs Göta Älvs södra strand från Gullbergsvass till Klippan. Södra Älvstrandens hamnan-

läggningar visar näringslivets utveckling särskilt under 1800-talets senare del och utgör en ur kulturhistorisk och stadsbildmässig synpunkt viktig miljö. Vid ny markanvändning inom detta hamnstråk bör stor hänsyn tas till dess roll som kulturhistoriskt värdefull miljö.

2. Området kring Stora Hamnkanalen

Se BP: nr 01B

3. Domkyrkan-Västra Hamngatan

Se BP: nr 01C

4. Kronhuskvarteret

Se BP: nr 01D

5. Stora Nygatan

Se BP: nr 01E

6. Området kring Sociala huset

Se BP: nr 01F

7. Fattighuset-Mariakyrkan

Se BP: nr 03

Kommentar I BP anges att det är av stor vikt för miljön inom området att Fattighusån och kyrkogården får behålla sin nuvarande karaktär. Fattighusån är en kanal anlagd 1641 som förbindelseled mellan stadens kanaler och Mölndalsån. Kanalen bör bevaras med kvarvarande gråstensskoningar, slussar och planteringar. Om möjligt bör även Stampgatan 20 f d barnhuset beläget här sedan 1700-talet bevaras (Se BP sid 141).

8. Haga

Se BP: nr 02

Kommentar I området ingår Skansberget med parkanordningar från 1900-talets början samt Skans-torget anlagt som salutorg på 1890-talet. Skans-torget bör bevaras som öppen plats. Kontakten mellan Skansberget och bebyggelsen bör bibehållas. Haga kyrkoplan ordnades som park på 1890-talet och utgör sedan dess en förbindelseled mellan bebyggelsen i Haga och Vasastaden. Parken bör bevaras.

9. Carl Grimbergsgatan, Dicksonska Stiftelsen mm

Se BP: nr 04

10. Vasastaden-Lorensberg-Johanneberg

Se BP: nr 05 A-G

Kommentar Vasaplatsen-Vasaparken samt planteringarna längs Vasagatan och Kungssportsavenyn utgör mycket karakteristiska inslag i stadsplanen för Vasastaden-Lorensberg.

Renströmsparken utgör komplement till miljön i Lorensbergs villaområde.

11. Gårda, industribebyggelse

Se BP: nr 016

Kommentar Mölndalsån har varit förutsättningarna för industribebyggelsen. Äns nuvarande karaktär bör bibehållas.

12. Överås villaområde

Se BP: nr 012

13. Centralstationen

Se BP: nr E36

14. Lilla Bommen. Fartygsmuseet mm

Se BP: nr E37

Kommentar Ingår i hamnstråket. Se 69:1.

15. Navigationsskolans äldre delar

Se BP: nr E68, 28 kv Navigationsskolan

16. Hasselbladiska huset. Östra Hamngatan 1-3

Se BP: nr E69, 33 kv Lilla Bommen 4

17. F d Tull- och Packhuset

Se BP: nr E70, Packhusplatsen

Kommentar Ingår i hamnstråket. Se 69:1.

18. Fiskhallen-Fisktorget

Se BP: nr E45

Kommentar Ingår i vallgravsstråket. Se 69:1.

19. "Kristinas jaktstlott"

Se BP: nr E46

20. Saluhallen. Kungstorget

Se BP: nr E47

Kommentar Ingår i vallgravsstråket. Se 69:1.

21. F d bostadshus. Kyrkogatan 33

Se BP: nr E48, 8 kv Klensmeden 3

22. F D bostadshus. Skräddaregatan 3

Se BP, rättelser: nr E48c, 68 kv Bergslänten 5

23. Bostads- och butikshus. Södra Larmgatan 4

Se BP, rättelser: nr E48b, 33 kv Biskopen 7

24. Biskopshuset. Västra Hamngatan 17

Se BP: sid 178

Kommentar I statlig ägo.

25. Telegrafverkets hus. Kaserntorget 11

Se BP: sid 176 och 178

Kommentar Statlig byggnad. Delar av huset skyddas som byggnadsminnesmärke.

26. Palmhuset-Trädgårdsföreningen

Se BP: nr E43 och B25

Kommentar Palmhuset är inregistrerat som byggnadsminne. Parkanläggningen inklusive Palmhuset, trädgårdsmästarebostaden, entrébyggnaderna samt kvarvarande växthus och ekonomibyggnader utgör en helhetsmiljö av mycket stort kulturhistoriskt värde. Området bör få behålla sin karaktär av stadspark eventuellt kompletterad med handels-trädgårdsverksamhet som tidigare fanns i östra delen. Ingår i vallgravsstråket. Se 69:1.

27. Exercishuset-Heden

Se BP: nr E40

Kommentar För förståelsen av byggnadens ursprungliga funktion är det väsentligt att avslutande område lämnas obebyggt.

28. Dicksonska palatset

Se BP: nr B16, 16 kv Diamanten 1

Kommentar Byggnaden är inregistrerad som byggnadsminne. Ingår i vallgravsstråket. Se 69:1.

29. Elverket Smålandsgatan 5

Se BP: nr E44, 39 kv Beryllen, Stg 14968

30. Landeriet Stora Katrinelund

Se BP: nr B13, Stg 8517

Kommentar Byggnaderna med närmast omgivande park är inregistrerade som byggnadsminne. Även de yttre parkavsnitten bör bevaras.

31. Liseberg

Se BP: nr E41

Kommentar Parkanläggningen i områdets västra del bör bevaras.

32. Wilhelmsberg

Se BP: nr E28, 71 kv Illern 26

Kommentar Villan omges av park. Denna och kontakten med Örgryte gamla kyrka bör bibehållas.

33. Överås

Se BP: nr E29 och B24, 72 kv Uttern

Kommentar Kvarvarande park bör bevaras.

34. Carlanderska Sjukhemmet

Se BP: nr E49

35. Johannebergs landeri

Se BP: nr E58, Stg 8490

36. Hvitfeldtska läroverket

Se BP: nr E59, 1 kv Tre Kronor

37. F d Handelsinstitutet

Se BP: nr E60, 3 kv Bohus

38. Stora Teatern

Se BP: nr B18

Kommentar Byggnaden är inregistrerad som byggnadsminne. Ingår i vallgravsstråket. Se 69:1.

39. Universitetets huvudbyggnad. Vasagatan

Se BP: sid 178

Kommentar I statlig ägo. Ingår i Vasaparken. Se 69:1.

40. Landala vattentorn

Se BP: -nr E57

41. Vattenreservoar. Viktoriagatan 38 A

Se BP: nr E112, 20 kv Oxeln Stg 8376

42. Villa Darjeeling. Viktoriagatan 17

Se BP: nr E111, 12 kv Furan 11

43. Jugendhuset. Föreningsgatan 2

Se BP: nr E7, 2 kv Päronet 5

44. F d Stadsbiblioteket. Haga Kyrkoplan

Se BP: nr E39

Kommentar Se Haga nr 69:8.

45. Frilagerbyggnad. Rosenlundskanalen

Se BP: nr E65

Kommentar Ingår i hamnstråket. Se 69:1.

46. Huvudbrandstationen, Nordhemsgatan 28

Se BP: nr E66, 3 kv Briggen.

47. Nordhemsskolan

Se BP: nr E71, 4 kv Nordhem

70 VIDKÄRRS GÅRD

Se BP: nr E113, Stg 10641

71 HÄRLANDA KYRKORUIN

Motivering Kyrkoruin som visar bebyggelsens lokalisering under medeltid.

Beskrivning Grund efter medeltida sockenkyrka. Lämningar framgrävda 1925.

Skyddsbehov Kyrkoruinen bevaras.

Åtgärder Vårdas av kommunen.

72 BAGAREGÅRDEN, LANDSHÖVDINGEHUS MM

Se BP: nr O 7

Kommentar I området ingår ett parkavsnitt kring f d Bagaregårdens landeri. Bör bibehållas.

73 GULLBERGSBROHEMMET, F D SPINNHUS

Se BP: nr E83, Stg 8607

74 SKANSEN LEJONET

Se BP: sid 175

Kommentar Statligt byggnadsminnesmärke. Ingår i fornvårdsprogram.

75 F D BERGSLAGSBANANS STATIONSHUS

Se BP: nr E35

76 GASVERKETS KYLTORN I GULLBERGSVASS

Se BP: nr E38, 11 kv Nickeln

77 KONTORSBYGGNAD FÖR F D GAMLESTADENS FABRIKER

Se BP: nr E34, 18 kv Elefanten

78 SÄVENÄS GÅRD INOM SKF:S OMRÅDE

Se BP: nr E94, Stg 10641

79 BYGGNAD UPPFÖRD FÖR ÄNÄS SOCKERBRUK

Se BP: nr E33, 18 kv Elefanten

80 ARBETARBOSTÄDER AV VILLATYP EMILY DICKSONS STIFTELSE

Se BP: nr E32, 17 kv Sarven

81 HOSPITALKYRKOGRÄDEN

Motivering Ett av de sista minnena från Nya Lödöse.

Beskrivning Kyrkogård omgiven av stenmur.

Skyddsbehov Kyrkogården bevaras.

Åtgärder Vårdas av kyrkogårdsförvaltningen.

82 KVIBERGSNÄS LANDERI

Se BP: nr B19

Kommentar Gården är föreslagen till byggnadsminne. För förståelsen av landeriets ursprungliga funktion är det väsentligt att anslutande markområden lämnas obebyggda.

83 F D UTBYNÄS GÅRD

Se BP: nr E109, 3 kv Arbogaån 6-7

84 UTBY VILLAOMRÅDE

Se BP: nr O 11

85 KVIBERGS KASERNER

Se BP: sid 177

Kommentar Statligt byggnadsminnesmärke.

86 F D TORP I UTBY

Se BP: nr E110, 76 kv Korsbäcken 71

87 RÖSEN KVIBERG

Motivering Bra exempel på gravrösen från bronsålder med inlandsäge.

Beskrivning Två stora rösen (Gö 109 och 110).

Ägoförhållanden Ej kommunägt. Försvarets område.

Skyddsbehov Rösena och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Inga.

88 SKÅLGROPAR OCH STENSÄTTNINGAR, UTBY

Motivering Bra exempel på skålgropshällar tillsammans med stensättningar.

Beskrivning Två skålgropshällar (Gö 106 och 122) intill flera stensättningar (Gö 103-105).

Ägoförhållanden Kommunägt

Skyddsbehov Skålgroparna och stensättningarna med omgivning bevaras.

Åtgärder Obetydlig röjning.

89 RÖSE BERGSJÖN

Motivering Bra exempel på gravröse från bronsåldern med inlandsäge.

Beskrivning Röse (Gö 100).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Röset och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

90 HÄLLKISTA GERÄS

Motivering Välbevarad hällkista.

Beskrivning Hällkista (Gö 119) i omgivande hög.

Ägoförhållanden Kommunägt

Skyddsbehov Hällkistan och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

91 VILLOR VID ALELYCKANS RENINGSVERK

Se BP: nr E31, Stg 8665

92 STENSÄTTNING KORTEDALA

Motivering Bra exempel på gravanläggning från bronsålder med inlandsläge.

Beskrivning Stensättning (Gö 94).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Stensättningen och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

93 LÄRJEHOLMS GÅRD

Se BP: nr B14, Hjällbo 60:1

Kommentar Byggnaderna är inregistrerade som byggnadsminne. Resterna av gårdens park bör bevaras.

94 HJÄLLBO GÅRD

Se BP: nr E2

95 DOMARRING HJÄLLBO

Motivering Välbevarat och karakteristiskt exempel på i Göteborgstrakten förekommande högt belägna ensamliggande domarringar. Upptagen som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Domarring bestående av 7 klumpstenar (An 12). Intill domarringen finns rester av en halvveg.

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Domarringen och halvvegen med omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

96 F D LANTGÅRD VID AGNESBERG

Se BP: nr E6, Steken Lilla 1:49

97 F D GÄSTGIVERI VID GÖTA ÄLV

Se BP: nr E5, Steken 1:63

98 RÖSE GÅRDSTEN

Motivering Enda gravröset från bronsålder i Angered-Bergum.

Beskrivning Röse (An 15).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Röset och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

99 F D LANTGÅRD I LÖVGÅRDET

Se BP: nr E1, Eriksbo 1:5

100 LANTGÅRD I VÄTTLEFJÄLLSOMRÅDET

Se BP: nr E3, Skärsjölund 1:1

103 LANTGÅRD BERGUM

Se BP: nr E4, Småkulla 4:1

104 GRAVFÄLT DOCKERED

Motivering Gravfält med tydliga högar. Redovisat i generalplan för Angered-Bergum 1969.

Beskrivning Gravfält från järnålder med högar och runda stensättningar.

Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Gravfältet och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

105 SNIPEBERGET BERGUM

Se Kulturlandskapet

106 KVILLETORGET MED INDUSTRIBYGGELSE

Se BP: nr O15

Kommentar Sedan rivningen genomförts återstår endast ett landshövdingehus från 1930-talet.

Kvillebäcken bör hållas öppen.

107 LINDHOLMEN

Se BP: nr O14

Kommentar Nuvarande strand- och kajlinje nedanför Slottsberget bör ej förändras. Parken kring f d Lindholmens herrgård bör bevaras.

108 RAMBERGSSKOLAN

Se BP: nr E25, Stg 7089

109 LUNDBY KYRKBY

Se BP: nr O19

110 BRÄCKE GÅRD

Se BP: nr E24, Stg 14970

111 BRÄCKE DIAKONIGÅRD

Se BP: nr E23, 40 kv Sysslomannen

112 RESTA STENAR SANNEGÅRDEN

Motivering Stenarna, som är de största av Göteborgsområdets resta stenar, utgör ett välkänt inslag i stadsbilden. Upptaget som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning 4 resta stenar intill 3 m höga (Lu 44), vilka utgör rester av ett större gravfält.

Ägoförhållanden Kommunägt

Skyddsbehov Stenarna och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

113 KARL IX:S GÖTEBORG

Motivering Platsen för Karl IX:s Göteborg. Av stort stadshistoriskt värde. Upptagen i museernas utredning för Hisingens generalplan 1969.

Beskrivning Lämningar efter stadsbildning uppbyggd fr o m 1603, nedbränd 1611. Bl a grundmurar efter kyrka.

Ägoförhållanden Kommunägt

Skyddsbehov Lämningarna och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Kyrkoruinen ingår i fornvårdsprogram.

114 RYA NABBE SKANS

Motivering Rester av skansanläggning, anlagd som skydd för Göta Älvsinloppet.

Beskrivning Skans utbyggd under 1600- och 1700-talen. Belägen på udde i Göta Älv. Naturlig strandlinje är bevarad. Mindre träbyggnad finns inom området.

Ågoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Skansanläggningen och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Inga.

115 HÄLLKISTA SOMMARVÄDERSGATAN

Motivering Tillhör den södra gruppen hällkistor på Hisingen. Upptaget som enstaka punkt i museernas utredning för Hisingens generalplan.

Beskrivning Hällkista (Lu 75).

Ågoförhållanden Kommunägt

Skyddsbehov Hällkistan och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

116 ÄLVSBERGS FÄSTNING

Området är upptaget i fysisk riksplan. Se BP: sid 177

Planförhållanden Kommunöversikt D 2

Kommentar Statligt byggnadsminnesmärke. Fästningsholmen och intilliggande kyrkogårdsholme är upptagna som miljö av riksintresse i fysisk riksplan.

117 F D ARENDALS GÄSTGIVERI

Se BP: nr E8, Stg 414

118 HÄLLRISTNING VIKAN

Motivering Ristningen innehåller en välbevarad karakteristisk bildsvit med skeppsbilder och skålgropar. Upptaget som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Hällristning (Bj 246) med ca 10 skepp och ca 20 älvkvarnar och en osäker solhjulsliknande figur. Belägen på en mot söder vettande håll, som sluttar ned mot lermark.

Ågoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Hällristningen och dess närmaste omgivning bevaras.

119 HÄLLKISTA VIKAN

Motivering Hisingen har en nordlig och en sydlig grupp av hällkistor. Denna är den mest välbevarade inom den södra gruppen. Upptagen som enstaka punkt i museernas utredning för Hisingens generalplan.

Beskrivning Hällkista (Bj 247) i omgivande hög.

Ågoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Hällkistan och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

120 FLYGHAMNEN. BLÅ HANGAREN

Se BP: nr E100

Kommentar Byggnaden är föreslagen som byggnadsminne.

121 KROSSHOLMEN

Motivering Älfiskebebyggelse och rester av sill-salterianläggning som visar fiskets betydelse i dessa områden.

Beskrivning Ruinkomplex (To 5) beläget på udde. Använda i samband med fiske. Okänd ålder. I viken älfiskargård med manbyggnad och mindre ekonomibyggnad från 1800-talets senare del.

Ågoförhållanden Älfiskargården ej kommunägd. Övrigt: Kommunägt.

Skyddsbehov Ruinkomplexet och älfiskargården bevaras.

Åtgärder Inga.

122 F D FISKARGÅRD PÅ STORA PORSHOLMEN

Se BP: nr E101

Kommentar För förståelsen av fiskargårdens ursprungliga funktion är det av vikt att strandlinjen ej förändras.

123 FORNBORG, RÖSEN OCH BOPLATSER TORS SLOTT-GOSSBYDAL

Motivering Område med flera välbevarade fornlämningar. Fornborgen Tors slott upptagen som enstaka punkt i museernas utredning för Hisingens generalplan. Hela området redovisat i Kustplanen.

Beskrivning Fornborgen Tors slott (To 15), rösen och stensättningar (To 22, 23, 25-28) i bergsområdena nordost om borgen och stenåldersboplatser i dalgångarna, varibland den välkända boplatzen Gossbydal (To 17).

Ågoförhållanden Delvis kommunägt.

Skyddsbehov Fornborgen, rösen och stensättningarna och deras närmaste omgivning bevaras. Topografin i området bör ej förändras. All planering avseende marken görs i samråd med museerna.

Åtgärder Fornborgen ingår i fornvårdsprogrammet. För övrigt obetydlig röjning på fornlämningarna och stigröjning.

124 F D SILLSALTERI PÅ LILLA VARHOLMEN

Se BP: nr E99, Torslanda 2:334

Kommentar För förståelsen av anläggningens ursprungliga funktion är det av vikt att strandlinjen ej förändras.

125 HÄLLMÅLNING OCH GÅRD TUMLEHED

Motivering Hällmålningen är helt unik för denna del av landet. Typisk gård från 1900-talets början. Upptaget som område av riksintresse i fysisk riksplan.

Beskrivning Hällmålning (To 216) med hjort, fiskar, skepp mm. Målningen är gjord på en nästan lodrät bergvägg, som vetter ut mot Tumledalen. Längs dalgången finns ett flertal boplatser

daterade till såväl äldre som yngre stenålder. Angående gården Torslanda 1:3A se BP:nr 102.

Planförhållanden Kommunöversikt D 2, R 1, R 3, R 6, R 7

Ägoförhållanden Till största delen kommunägt.

Skyddsbehov Hällmålningen och dess närmaste omgivning bevaras. Fortsatt jordbruk i dalgången. Jordbruket kan rationaliseras. All planering avseende marken görs i samråd med museerna.

Åtgärder Under förutsättning att jordbruket kan fortsätta erfordras inga åtgärder. Hällmålningen ingår i fornvårdsprogrammet.

126 SILLSALTERI STRÖMSUND

Motivering Bra exempel på salterianläggning från sillfiskets tid. Upptaget som enstaka punkt i museernas utredning för Hisingens generalplan.

Beskrivning Husgrunder och kajänläggningar (To 64).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Lämningarna och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Bete ca 3 ha.

128 BJÖRLANDAOMRÅDET

Se Kulturlandskapet.

129 F D LANTGÅRD I BJÖRLANDA

Se BP: nr E22, Kålsered 1:35

130 RÖSE STORE VETTE

Motivering Tämlichen god representant för gravrösen från bronsålder med inlandsläge. Detta röse har utgjort gränsmärke mellan Sverige och Norge. Upptagen som enstaka punkt i museernas utredning för Hisingens generalplan.

Beskrivning Röse (Lu 46).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Röset och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

131 GÅNGGRIFT LEXBY

Motivering Enda gånggriften inom Göteborgsområdet. Upptaget som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Gånggrift (Bj 190) med oval kammare, omgiven av hög.

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Gånggriften och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

132 STORA POSTEGÅRDEN I BACKA

Se BP: nr E21, Stg 14235

133 FREDRIKSHAMNS SKANS

Motivering Rester av skansanläggning. Upptagen i museernas utredning för Hisingens generalplan 1969.

Beskrivning Halvmånformig skans anlagd 1645 som skydd för en flottbro över Göta Älv.

Ägoförhållanden Delvis kommunägt.

Skyddsbehov Skansanläggningen och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

134 LANTGÅRD I TUVE

Se BP: nr E104, Gunnestorp 2:9

135 MAGASIN TILL F D HÖKÄLLA GÅRD

Se BP: nr E88, Hökälla 1:1

136 BÄCKEBOLS GÅRD

Se BP: nr B1, Stg 13817

Kommentar Gården är inregistrerad som byggnadsminne. Se även Lärje Östergård (nr 137).

137 F D LANTGÅRDEN LÄRJE ÖSTERGÅRD VID BÄCKEBOL

Se BP: nr E19, Stg 13902

Kommentar Gården utgör tillsammans med Bäckebols gård (nr 136) en relativt välbevarad del av Lärje by. Området kring gårdarna bör lämnas obebyggt.

138 F D LANTGÅRD I TUVE

Se BP: nr E103, Glöstorp 1:102

139 GRAVFÄLT OCH DOMARRING TÅNGEN

Motivering Bra exempel på järnåldersgravfält och stor domarring. Upptaget som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Gravfält (Tu 20) med 24 runda stensättningar; hög, stensättning och domarring (Tu 19). Domarringen består av 13 klumpstenar.

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Fornlämningarna och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

140 HÄLLRISTNING UNNERED

Motivering Den ena av Hisingens två bildristningar. Upptagen som enstaka punkt i museernas utredning för Hisingens generalplan.

Beskrivning Hällristning (Tu 48) med 2 skeppsfigurer. Terrängläget unikt för Göteborgs hällristningar.

Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Hällristningen och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

141 GRAVFÄLT OCH KYRKA TUVE KYRKBACKE

Motivering Gravfält som är det tydligaste och bästa exemplet på gravfält med varierande gravformer från äldre järnålder i Göteborgsområdet. Upptaget som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Gravfält (Tu 17) med ett hundratal anläggningar. Dessa utgörs huvudsakligen av run-
da stensättningar och några domarringar. I områ-
det ingår även Tuve medeltidskyrka.

Ägoförhållanden Mindre del kommunägt.

Skyddsbehov Kullen med gravfältet och kyrkan
bevaras. All planering avseende marken görs i
samråd med museerna.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

142 TORP UNDER HOLMS SÄTERI

Se BP: nr E105, Holm 2:1

143 HOLMS SÄTERI

Se BP: nr E106

Kommentar Anslutande område kring säteriet bör
om möjligt bibehållas som jordbruksområde. Även
parken bör bevaras.

144 LANTGÅRD I ANSLUTNING TILL TUVE KYRKBY

Se BP: nr E107, Tuve 1:4

145 SKÄNDLAOMRÅDET

Motivering Området rymmer inom sig ett stort
antal objekt från såväl förhistorisk som histo-
risk tid av mycket hög klass. Genom att berget
fungerat som gränsmärke i en riksgräns är områ-
det också av allmänt historiskt intresse. Bebyg-
gelse som ger en god bild av en skiftad byplats.
Skändla Sörgård är ett välbevarat exempel på
kringbyggd gård. Upptaget som kulturhistorisk
miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Bergshöjd i lerslätt, på vilken
finns rikligt med fornlämningar från olika tider.
Sålunda finns ett flertal boplatser från äldre
stenålder, en hällkista från yngre stenålder,
två stora rösen och ett par stensättningar från
bronsåldern, ett par gravhögar och två gravfält
från järnåldern. Intill det ena gravfältet an-
tyder fynd platsen för en järnåldersby. Inom om-
rådet ligger också en välbevarad fornborg. Det
största röset har varit gränsmärke i riksgränsen
fram till 1658. Skändla by med tätt liggande
gårdar kring äldre vägsystem. Skändla Sörgård
har restaurerats och används bl a för museala

ändamål. Se även BP: O22.

Planförhållanden Kommunöversikt R 1, R 6,
R 7, R 8

Ägoförhållanden Till största delen kommunägt.

Skyddsbehov Berget med fornlämningar bevaras.
Vägsträckningar, hägnader mm bevaras i östra de-
len. Bibehållet jordbruk kring berget är önsk-
värt. Rationaliseringar kan accepteras utom i
anslutning till byn. För hela området gäller att
all planering avseende marken måste ske i samråd
med museerna.

Åtgärder Samtliga fornlämningar ingår i forn-
vårdsprogrammet. Bete föreslås inom vissa delar.

146 HÄLLKISTA TAGENE

Motivering Välbevarat exempel på den norra grup-
pen hällkistor på Hisingen. Terrängläge karak-
teristiskt. Upptaget som enstaka punkt i museer-
nas utredning för Hisingens generalplan.

Beskrivning Hällkista (Sä 156).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Hällkistan och dess närmaste omgiv-
ningar bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

147 SANKT OLOF KÄLLA

Motivering En av Göteborgsområdets få platser
med traditionsnamn, intressant därigenom att Sä-
ve kyrka var helgad åt Sankt Olof. Upptaget som
enstaka punkt i museernas utredning för Hising-
ens generalplan.

Beskrivning Sankt Olof källa (Sä 157).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Källan bevaras. Vattnet i källan
får ej avledas.

Åtgärder Inga.

148 ORREKULLA SKANS

Motivering Rester av skansanläggning belägen på
kulle som klart framträder i områdets topografi.
Upptaget i museernas utredning för Hisingens ge-
neralplan.

Beskrivning Skans från slutet av 1600-talet.
Skyddade "Nyebro" där det fortfarande finns fär-
ja över Göta Älv.

Ägoförhållanden Större delen kommunägt.

Skyddsbehov Skansen och dess närmaste omgiv-
ningar bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

149 HÄLLKISTA LARSERED

Motivering Bland Göteborgsområdets bäst bevara-
de hällkistor. Karakteristisk konstruktion och
karakteristiskt läge. Upptagen som kulturhisto-
risk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Hällkista (Sä 130) med resta stenar
på högen.

Ägoförhållanden Största delen kommunägt.

Skyddsbehov Hällkistan med omgivning bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

150 KLAREBERGS GÅRD

Se BP: nr E90

Kommentar Trädgården bör bevaras och markområ-
dena närmast norr om gården bör lämnas obebygg-
da.

151 LANTGÅRD I ÖSTRA SÄVE

Se BP: nr E89, Ingebäck 1:1

152 ÅSEBY I SÄVE

Se BP: nr E93, Åseby Mellangård 7:1

Kommentar Omgivande mark bör om möjligt bibe-
hållas som jordbruksmark.

153 GRAVFÄLT ASKESBY

Motivering Välbevarat järnåldersgravfält med
varierande gravformer. Bra exempel på gravfält
med resta stenar. Upptaget som enstaka punkt i
museernas utredning för Hisingens generalplan.

Beskrivning Gravfält (Sä 14) med hög, domar-
ringar och resta stenar.

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Gravfältet och dess närmaste omgivningar bevaras.

Åtgärder Røjning och fortsatt bete.

154 LANTGÅRD UTFLYTTAD FRÅN SÄVE KYRKBY

Se BP: nr E91, Kyrkeby 4:3

155 SÄVE KYRKBY

Se BP: nr O20

Kommentar Anslutande jordbruksområde bör om möjligt hållas i hävd.

157 GRAVFÄLT KNALLEHAMN

Motivering Inom området ligger ett väl synligt gravfält med högar och resta stenar. Detta gravfält kan inte direkt kopplas till någon förhistorisk känd by. Dess läge vid Kvillens utlopp i Nordre Älv gör att platsen är av stort intresse eftersom sjötrafiken med all sannolikhet under hela järnåldern har gått i Kvillen och därefter fortsatt upp längs Nordre Älv. Här kan alltså ha legat en bebyggelse av annan typ än en vanlig bondgård. Gravfältet upptaget som enstaka punkt i museernas utredning för Hisingens generalplan.

Beskrivning Gravfält (Sä 70-71) med högar, stensättningar, resta stenar, treudd mm. Dateringen är troligen yngre järnålder.

Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Gravfältet och dess närmaste omgivningar bevaras.

Åtgärder För gravfältet fortsatt bete och för övriga delar fortsatt odling eller bete.

158 DOMARRING GUNNESBY

Motivering Välbevarad domarring med karakteristiskt läge för tidiga domarringar. Upptagen som enstaka punkt i museernas utredning för Hisingens generalplan.

Beskrivning Två domarringar (Sä 88) varav den ena är mycket välbevarad. Trolig datering övergången mellan brons- och järnåldern.

Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Domarringarna och dess närmaste omgivningar bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet. Utvidgad røjning föreslås.

159 LANTGÅRD I VÄSTRA SÄVE

Se BP: nr E92, Näset 1:2

160 RÖSE SÄVE

Motivering God representant för gravröse från bronsålder med inlandsläge. Upptaget som enstaka punkt i museernas utredning för Hisingens generalplan.

Beskrivning Röse (Sä 97).

Ägoförhållanden Kommunägt.

Skyddsbehov Röset och dess närmaste omgivning bevaras.

Åtgärder Obetydlig røjning.

161 FORNBORGAR DJUPEDAL

Motivering Göteborgsområdets enda exempel på s k tvillingborgar. Upptagna som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan.

Beskrivning Två fornborgar s k tvillingborgar (Sä 133-134). Vallarna ovanligt stora och välbevarade. I den större av borgarna finns en relativt stor flack sänka med bebyggelse lämningar.

Planförhållanden Kommunöversikt F 5, R 5, R 6, R 7.

Ägoförhållanden Ej kommunägt.

Skyddsbehov Fornborgarna och omgivningar bevaras.

Åtgärder Fortsatt jordbruk i dalgången väster om borgarna. Ingår i fornvårdsprogrammet.

162 BOLSTEN Se kulturlandskapet

163 RAGNHILDSHOLMEN OCH GRIMÅS BY

Motivering Ragnhildsholmens medeltida borgruin

har byggnadshistoriskt intresse och speglar ett betydelsefullt skede i nordisk historia. Anslutande Grimås by ger exempel på relativt väl sammanhållen by med typiskt läge på lågt bergsparti. Ragnhildsholmen tillsammans med ett område på andra sidan av Nordre Älv, inom Kungälv kommun, är upptaget som miljö av riksintresse i fysisk riksplan.

Beskrivning Rester av borganläggning från 1200-talets mitt, ursprungligen belägen på en ö mitt emot Kongahälla. By omfattande byggnader i huvudsak från 1800-talets andra hälft.

Planförhållanden Kommunöversikt F 2, R 7, R 8.

Ägoförhållanden Grimås by kommunägt. Ragnhildsholmen ej kommunägt.

Skyddsbehov Ragnhildsholmen bevaras. Omkringliggande områden bör behållas som jordbruksmark. Grimås by med byggnader, vägsträckningar, hägnader o s v bör bevaras.

Åtgärder Ragnhildsholmen ingår i fornvårdsprogrammet.

165 LANTGÅRD I RÖDBO

Se BP: nr E76, Röset 1:1

166 ELLESBO GÅRD

Kommentar Se BP: nr E 74. Väsentligt för miljön kring gården är även att parken vårdas samt att området norr om gården iordningställs.

167 SÜDRA SKÄRGÅRDEN, STYRSÖ

Motivering Omfattar hela f d Styrö kommun. Unik är den kulturhistoriskt välbevarade socknen intill en storstad. Upptaget som kulturhistorisk miljö i fysisk riksplan

Beskrivning Fornlämningarna tyder på ett fångstsamhälle. På Öarna finns sten- och bronsåldersboplatser, bronsåldersgravar (rösen och stensättningar) och de s k stenhägnaderna d v s enkla husgrunder, troligen tillhörande sillfiskeperioderna. Kanske hör också till fångstsamhället de säregna gravplatserna och labyrinterna. Järnåldersgravfält typiska för bondesamhället saknas. Bebyggelsen: Som helhet ger området en rikt varierad bild av en skärgårdssocken, där nästan varje ö ger exempel på en speciell utveck-

ling. Den äldre jordbruksbebyggelsen med fiske exemplifieras bäst av Brännö och Styrso Halsvik. Den senare utvecklingen till yrkesfiske med bebyggelseförtätning och koncentration kring hamnen framträder särskilt väl på Styrso Tången. Badortslivets bebyggelse kan bäst avläsas på Styrso Bratten. Två öar har en helt unik karaktär: Vinga (fyr- och lotsplats) och Känsö (f d karantänanstalt). Den senare är även ur internationell synpunkt synnerligen värdefull, eftersom den är den enda bevarade anläggningen av denna typ i Nordeuropa. Se även BP: nr O 24 A-F.

Ägoförhållanden Delar av Styrso och Donsö och något lite på Vrångö kommunägt.

Skyddsbehov För hela området gäller att all planering avseende marken måste ske i intimt samråd med museerna. Väsentligt för helhetsmiljön i f d jordbruksområdena på Brännö och Styrso är att gårderna lämnas obebyggda.

Områden som är särskilt känsliga ur kulturhistorisk synpunkt har avgränsats och är:

A. Vinga fyr- och lotsplats

Se BP: sid 178

Kommentar I statlig ägo.

B. Vinga labyrinter och inskrift

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Inga.

C. Buskär stenhägnader

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Obetydlig röjning.

D. Danska Liljan stenhägnader, gravplats och tradition

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Obetydlig röjning och bete ca 2 ha.

Kommentar Konflikt med fågelskydd.

E. Rivö stenhägnader och gravplatser

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Hela ön är idag väl hävdad genom bete. Viktigt är fortsatt bete åtminstone av områdena kring gravplatserna.

F. Galterö stenhägnadsområde, gravplats och ryggade åkrar

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Fortsatt bete åtminstone kring gravplatsen. Om övriga delar inte betas mister dessa sin betydelse.

G. Brännö, jordbruksbebyggelse

Se BP: nr O 24 B

H. Brännö Langeska lotsmästaregården

Se BP: nr E85, Brännö 1:44

I. Asperö

Se BP: nr O 24 A

J. Köpstadsö skeppargårdar mm

Se BP: nr O 24 C

K. Känsö f d karantänanstalt

Se BP: sid 177

Åtgärder Statligt byggnadsminnesmärke. Ön bör om möjligt öppnas mer för allmänheten.

L. Källö f d fiskaregård

Se BP: nr E86, Källö 1:2

M. Vargö stenhägnadsområde

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Obetydlig röjning ca 1 ha.

N. Vargö f d sillsalteri

Se BP: nr E87, Vargö 1:311

O. Styrso-Tången, fiskeläge

Se BP: nr O 24 E

P. Styrso-Bratten, badortsbebyggelse mm

Se BP: nr O 24 F

QR Styrso-Halsvik fiske- och jordbruksbebyggelse

Se BP: nr O 24 D

S. Styrso-Brännholmsviken, sten- och bronsåldersboplatser, rösen, stenhägnader, Vikingakyrkogården

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Ingår i fornvårdsprogrammet.

T. Norra Vrångö stenhägnadsområde

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Buskröjning inom fornlämningsområdet ca 1 ha.

U. Östra Vrångö stenhägnadsområde

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Obetydlig röjning.

V. Vrångö labyrinter och kyrkogårdar

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Inga.

X. Valö, Kungsö, Södra Vrångö och Tornö, rösen, stenhägnader och Valö fyr

Skyddsbehov Fornlämningar och fyr bevaras.

Åtgärder Rösena obetydlig röjning, stenhägnaderna på Valö röjning ca 1 ha och stigröjning till röset på Vrångö.

Y. Förö röse

Skyddsbehov Fornlämningarna bevaras.

Åtgärder Inga.

Z. Tistlarna fyr- och lotsplats

Ej redovisat i BP.

Kommentar I statlig ägo.

Skyddsbehov Bevaras.

Åtgärder Inga.

Referenser till avsnittet om kulturlandskapets utveckling

- 1) Ambrosiani, Björn. Fornlämningar och bebyggelse. Uppsala 1964.
- 2) Andersson, Stina. S79, Boplatsområde. Fyndrapporter 1970. Göteborg 1970.
- 3) Askim genom tiderna. Göteborg 1973.
- 4) Bergstrand, Carl-Martin. Kulturbilder från 1700-talets Bohuslän. Folkloristiska studier och samlingar utgivna av Redaktionen för Folkminnen och Folktankar VI. Göteborg 1937.
- 5) Bergstrand, C M och Andersson, B A. Store Lundby, Bergum, Östad. Ur tre socknars krönikor, Säffle 1967.
- 6) Björlanda socken genom tiderna. En bygdeskildring från Hisingen utgiven av Björlanda socken. Uppsala 1955.
- 7) Brøndsted, Johannes. Danmarks Oldtid. III Jernalderen. Köpenhamn 1960.
- 8) Cullberg, Carl. Fortiden i Göteborg. Del 1. Fyndmeddelanden nr 15. Göteborg 1977.
- 9) "Göteborg" i När järnet kom. Göteborg 1976.
- 10) En bok om Tuve. Göteborg 1966.
- 11) Fyndrapporter. Rapporter över Göteborgs Arkeologiska Musei undersökningar. Göteborg 1969-1976.
- 12) Hannerberg, David. Lokala och officiella åkermått till mitten av 1600-talet. Preliminära översikter. Forskningsprojektet administrativa rumsliga system. Meddelande 21. Stockholm 1969.
- 13) Hatt, Gudmund. Landbrug i Danmarks oldtid. Köpenhamn 1937.
- 14) Hatt, Gudmund. Oldtidsagre. Köpenhamn 1949.
- 15) Helmfrid, Staffan. Östergötland "Västansäng". Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre genese. Geografiska Annaler. Vol XLIV. Stockholm 1962.
- 16) Holmberg, Emanuel. Bohuslänns Historia och Beskrifning. Örebro 1867.
- 17) Hyenstrand, Åke. Centralbygd-Randbygd. Malung 1974.
- 18) Hörman, Ernst. Västra Frölunda och Askims krönikor. Göteborg 1932.
- 19) Jankuhn, Herbert. Vor- und Frühgeschichte vom Neolitikum bis zur Völkerwanderungszeit. Deutsche Agrargeschichte I. Ludwigsburg 1969.
- 20) Jonassen, Hagbard. Vegetationens Historie. Uppsats i Mathiassen, Th. Studier over Vestjyllands oldtidsbebyggelse. Köpenhamn 1948.
- 21) Kalm, Pehr. Västgöta och Bohuslänska Resa förrättad År 1742. Stockholm 1960.
- 22) Klindt-Jensen, Ole. Bornholm i Folkevandringstiden. Köpenhamn 1957.
- 23) Lindquist, Sven-Olof. Det förhistoriska kulturlandskapet i Östra Östergötland. Stockholm 1968.
- 24) Lindquist, Sven-Olof. The development of the Agrarian Landscape on Gotland during the Early Iron Age. Norwegian Archaeological Review. Vol. 7. No 1. Oslo 1974.
- 25) Linné, Carl von. Västgöta Resa 1746. Faksimil. Malmö 1956.
- 26) Lundborg, Lennart. Undersökning av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland. Halmstad 1972.
- 27) Lönnroth, Erik. Bohuslänns medeltid i Bohuslänns historia. Uppsala 1963.
- 28) Mathiassen, Therkel. Studier over Vestjyllands oldtidsbebyggelse. Köpenhamn 1948.
- 29) Mathiasen, Therkel. Nordvestsjaellands oldtidsbebyggelse. Köpenhamn 1959.
- 30) Myhre, Björn. Funn, fornminner og ødegårder. Stavanger 1972.
- 31) Olsson, Hasse. 23:892 Björnekulla, Göteborg. Fyndrapporter 1971. Göteborg 1971.
- 32) Sandberg, Berit. Lilleby, Björlanda 242,268. Fyndrapporter 1974. Göteborg 1974.
- 33) Sjöbeck, Märten. Hallands natur år 1569 i Halland. Vår bygd 1958.
- 34) Skarin, Ole. Bebyggelseutvecklingen kring nedre Göta älv från medeltid till ca 1700. Fyndrapporter 1977. Göteborg 1977.
- 35) Skottsberg, Carl. Göteborgstraktens växtvärld. Göteborgstraktens natur. Göteborg 1923.
- 36) Sporrang, Ulf. Jordbruk och landskapsbild. Lund 1970.
- 37) Steensberg, Axel. Den danske Landsby. Vi og vor Fortid. Köpenhamn 1942.
- 38) Stjernquist, Berta. Simris II. Lund 1961.
- 39) Stjernquist, Berta. Beiträge zum Studium von bronzezeitlichen Siedlungen. Lund 1969.
- 40) Stjernquist, Berta. En boplats från äldre järnålder i Hötöfta, sydvästra Skåne. Fornvännen 1969, sid 161 ff.
- 41) Ströms Wädtele Härad (skriven 1758) utgiven av Skallsjö Hembygds- och Fornminnesförening. Göteborg 1973.
- 42) Styrsö socken. Göteborg 1966.
- 43) Svensson, Sigfrid. Introduktion till folklivsforskningen. Natur och kultur. Malmö 1966.
- 44) Säve. Jordbruksbygd blir stadslandskap. Göteborg 1969.
- 45) Taylor, Christopher. Fields in the English Landscape. London 1975.
- 46) Torslanda. En sockenkrönika. 1956.
- 47) Wigforss, Johan. Tagene, Säve 163. Fyndrapporter 1974. Göteborg 1974.

Sammanfattning

Rapport 4 "Kulturlandskap" redovisar kulturvårdens intressen inom kommunen. I rapporten ges en översikt över kulturlandskapets utveckling, och ett urval av de mest värdefulla områdena.

Kulturlandskapets utveckling

Stenålderns fångstmän levde i ett kulturlandskap, men under den äldre bronsåldern började man hålla boskap (får, getter). Trädvegetationen hölls därigenom nere.

Under den yngre bronsåldern togs höglänta grus- och moränområden i anspråk för en intensiv odling och betesdrift. Troligen utarmades dessa tämligen snabbt. Vid tiden omkring Kr.f. började en nedflyttning mot lerslätterna. Dessa hade nyligen höjt sig ur havet och gjorde nu bördiga betesmarker. Vid vikingatid var de centrala delarna av Sävebygden samt smärre delar av Bergum, Frölunda och Askim bebyggda.

Under medeltid tätade bebyggelsen i byarna. Också uppe i Vättlefjäll tillkom bebyggelse under denna tid. Torp i utmarken blev allt vanligare fram till början av 1800-talet. Göteborg var sedan medeltid i stort sett skogslöst.

Vid övergången till 1800-talet möjliggjorde stålplögen uppodling av lerorna och en förändring av odlingslandskapet skedde. De gamla åkrarna blev betesmarker, medan ängsmarken på lerorna plöjdes upp till åker.

Kulturlandskapet

Med utgångspunkt från den analys av utvecklingen som genomförts har ett urval av områden gjorts. Dessa skall kunna skildra kulturlandskapets utveckling i Göteborgsområdet under de olika tids-

perioderna. De valda områdena som även visas på kartor i rapporten är:

- Gatersered	- Björsjöbacka
- Årekärr-Trå- kärrsslätt	- Snipeberget
- Amundön	- Björlandaområdet
- Önnered	- Öxnäs
- Torslanda	- Bolsten
- Björsjöås	- Hakered

Övriga områden

Utöver de områden som valts med utgångspunkt från kulturlandskapets utveckling redovisas i rapporten även en sammanställning av hela det kulturhistoriska bevaringsprogrammet för kommunen. Områdena innehåller såväl fornlämningar som bebyggelse. Fornlämningarna skyddas enligt fornminneslagen. Byggnaderna har behandlats i ett kommunalt bevaringsprogram för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse som antogs av fullmäktige 1976. Redovisningen skall för dessa objekt endast ses som sammanställning. För följande objekt framläggs dock förslag om säkerställande

- Billdals gård	- Skändlaberget
- Nya varet	- Djupedalen
- Älvsborgs fästning	- Ragnhildsholmen
- Tumlehed	- Södra skärgården

Rapport- och bilageförteckning

Natur- och kulturvårdsprogrammet omfattar fyra rapporter och ett flertal bilagor. De kan beställas från Göteborgs fastighetskontor, förvaltningsavdelningen.

- Rapport 1 Sammanfattning
- Rapport 2 Friluftsliv
- Rapport 3 Natur
- Rapport 4 Kulturlandskap
- Litteraturförteckning över geovetenskapliga studier inom Göteborgsområdet t o m 1978
- Biologiska inventeringar utförda inom Göteborgs kommun t o m 1977.
- Landskapsbilden i Göteborg.
- Vegetationskarta över Göteborgs kommun 1976.
- Vegetationskartering av Göteborgs kommun 1976 - inventerings- och utvärderingsmetodik.
- Inventering av botaniskt intressanta områden i Göteborg 1977 - artlistor och förslag till skötselplaner.
- Inventering av fågelfaunan i Göteborgs skärgård 1976.
- Grunda kustområdets betydelse för förekomst av sjöfågel och säl - sammanställning och bearbetning av ett inventeringsmaterial för norra Halland och Bohuslän.
- Inventering av Göteborgs sjöar och vattendrag 1976-1977.
- Biologiska undersökningar i sex grunda havsvikar i Göteborgs kommun 1976.
- Hav och fiske i Göteborgs kommun.
- Plan för vården av odlingsmark 1976.
- Bebyggelseutveckling kring nedre Göta älv från medeltid till ca år 1700.